„Je třeba se poučit“

Vývoj politických struktur organizace Varšavské smlouvy v letech 1985–1989

Matěj Bílý

Varšavská smlouva v květnu 1985 završila prvních třicet let své existence. Vojensko-politická aliance států východního bloku během nich prošla značnými změnami. V éře prvního tajemníka Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu Nikity Chruščova fungování organizace odráželo celkový styl jeho nepřliš koherentní zahraniční politiky, kterou v zásadě tvořil soubor nedostatečně skloubených, do hloubky nepromyšlených kampaní. Alianční jednání se tak konala velmi nepravidelně, zpravidla byla svolávána proto, aby vyjádřila podporu aktuálním sovětským iniciativám. Po Chruščovově pádu se nové sovětské vedení s čele s Leonidem Brežněvem pokusilo východní blok stabilizovat. Součástí těchto snah bylo i nastolení systematictější spolupráce v dosud nesouvisle fungující Varšavské smlouvě.¹ Sovětská dominance v alianci neměla být narušena, avšak ostatní členové měli získat pocit většího respektu ze strany Moskvy, který by posílil jejich loajalitu vůči organizaci. Změny realizované během Brežněvovy vlády tak z Varšavské smlouvy neučinily hybatele dění v sovětské zájmové sféře v Evropě. Alianční struktury nebyly v tomto směru příliš iniciativní, o agendě schůzek se nejčastěji rozhodovalo v Moskvě. Politická činnost Varšavské smlouvy neurčovala další vývoj ve východním bloku – naopak, odrážela obecnou situaci v tomto prostoru, měnící se strategii Kremlu a evoluci vztahu mezi Sovětským svazem a jeho evropskými satelity. Vrchol politické aktivity organizace příznačně časově korespondoval

1 Srv. BÍLÝ, Matěj: Počátky pokusu o reformu Varšavské smlouvy v 60. letech 20. století. In: *The Twentieth Century / Dvacáté století*, roč. 8, č. 1 (2011), s. 159–161.

s největší zahraničněpolitickou ofenzivou Brežněvova vedení – úsilím o *détente* od konce šedesátých do poloviny sedmdesátých let. S nástupem pozdější stagnace brežněvovského režimu pak upadala do jisté pasivity i Varšavská smlouva. Sovětský svaz v ní většinou v této době – byť s dílčími proměnami – nepřekvapivě vystupoval jako faktický hegemon. Skutečnost, že od sedmdesátých let jednal s ostatními členy s větším taktem a v jistých chvílích s alespoň iluzorním respektem, nestačila k tomu, aby se Varšavská smlouva zbavila svého obrazu jakožto nástroje sovětské politické a vojenské zvůle. Dílčí pokusy o modifikaci jejích mechanismů v krátkém období sovětských generálních tajemníků Jurije Andropova a Konstantina Černěnka pak odrážely zjištění, že stávající zahraniční politika Sovětského svazu není udržitelná a je třeba ji upravit. Přesto Varšavská smlouva zůstávala zcela svázaná se studenoválečnou realitou, vyznačující se především geopolitickým rozdělením na východní a západní blok.

Výzkum historie Varšavské smlouvy v posledních deseti letech výrazně pokročil. Začaly vznikat první monografie založené na archivních dokumentech, které mapují její vybrané etapy, a to nikoliv jen optikou jednotlivých členských států.² Období po roce 1985, tedy po nástupu Michaila Gorbačova do čela sovětských komunistů, je však zatím zpracováno jen základním způsobem.³ Hlubší analýza

- 2 Základní shrnutí historie Varšavské smlouvy na základě archivních pramenů přináší úvody v edicích dokumentů: MASTNÝ, Vojtěch – BYRNE, Malcolm (ed.): *A Cardboard Castle? An inside History of the Warsaw Pact*. New York, Central European University Press 2005, s. 1–74; LUŇÁK, Petr (ed.): *Plánování nemyslitelného*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Dokořán 2007, s. 1–81. Podrobnější analýzu vybraných období nabízí monografie: CRUMP, Laurien: *The Warsaw Pact Reconsidered: International Relations in Eastern Europe, 1955–69*. London – New York, Routledge 2015; BÍLÝ, Matěj: *Varšavská smlouva 1969–1985: Vrchol a cesta k zániku*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2016. Polskou, resp. rumunskou perspektivu ve vybraných obdobích poskytují monografie: JARZĄBEK, Wanda: *PRL w politycznych strukturach Układu Warszawskiego w latach 1955–1980*. Warszawa, Polska Akademia Nauk 2008; DUMITRU, Laurențiu Cristian: *Romania and the Warsaw Pact, 1955–1968: From Obedience to Defiance*. B. m., Italian Academic Publishing 2014. Dílčí studie pak obsahují především sborníky: HEISS, Marry Ann – PAPACOSMA, Victor S. (ed.): *NATO and the Warsaw Pact: Intrabloc Conflicts*. Kent, Kent State University 2008; DIEDRICH, Torsten – HEINEMANN, Winfried – OSTERMANN, Christian (ed.): *Der Warschauer Pakt: Von der Gründung bis zum Zusammenbruch 1955 bis 1991*. Berlin, Christoph Links 2009.
- 3 MASTNÝ, V. – BYRNE, M. (ed.): *A Cardboard Castle?*, s. 57–72; MASTNÝ, V.: *Learning from the Enemy: NATO as a Model for the Warsaw Pact*. Zürich, Forschungsstelle für Sicherheitspolitik und Konfliktanalysen der ETH 2001, s. 37–44; TÝŽ: *The Warsaw Pact: An Alliance in Search of a Purpose*. In: HEISS, M. A. – PAPACOSMA, S. V. (ed.): *NATO and the Warsaw Pact*, s. 154 n.; LUŇÁK, P. (ed.): *Plánování nemyslitelného*, s. 69–80; BAEV, Jordan: *The End of the Warsaw Pact, 1985–1991: Viewed from the Bulgarian Archives [2000]*. In: *Parallel History Project on Cooperative Security (PHP) [online]*. © 2000–2010 Center for Security Studies, Eidgenössische Technische Hochschule Zürich. [Cit. 2018-12-06.] Dostupné z: http://www.php.isn.ethz.ch/lory1.ethz.ch/collections/coll_bulgaria/introduction01f8.html?navinfo=15341; BÉKÉS, Csaba: *Hungary in the Warsaw Pact, 1954–1989: Documents on the Impact of a Small State within the Eastern Bloc [2003]*. In: *Tamtéž [online, cit. 2018-12-06]*. Dostupné z: http://www.php.isn.ethz.ch/lory1.ethz.ch/collections/coll_hun/intro07f3.html?navinfo=15711; LOCHER, Anna: *Shaping the Policies of the Alliance: The Committee*

tehdejšího fungování aliance a jejího reálného významu chybí. K zaplnění tohoto „bílého místa“ se snaží přispět následující studie. Na základě výzkumu v českých, německých a polských archívech i studia publikované dokumentace analyzuje podstatné změny v praktickém chodu politických struktur Varšavské smlouvy, k nimž došlo v letech 1985 až 1989, tedy mezi nástupem Michaila Gorbačova a pádem státněsocialistických diktatur ve východní Evropě. Pochopení těchto posunů může výrazně usnadnit další výzkum organizace v Gorbačovově období, především její agendy a role v mocenském systému sovětské zájmové sféry v Evropě ve finální fázi studené války. Rovněž může poskytnout výchozí rámec pro analýzu tehdejší dynamické proměny politiky jednotlivých členských zemí. Výklad je doveden do konce roku 1989. Tehdejší přelomové události totiž razantně ovlivnily i další fungování Varšavské smlouvy, jehož náležité zhodnocení si žádá nejen větší prostor, ale také další výzkum.

Studie se zaměřuje na politické orgány Varšavské smlouvy a nereflektuje vývoj v jejích vojenských strukturách. Takový přístup je podle mého soudu oprávněný především z toho důvodu, že politický a vojenský rámec Varšavské smlouvy fungovaly do značné míry odděleně. Přestože ozbrojené síly ve státech východního bloku byly vždy podřízené politické moci, v sedmdesátých letech získaly alianční vojenské orgány určitou autonomii. Vrcholní státní a straníční představitelé členských zemí byli o programu chystaných vojenských jednání informováni, avšak pouze vyslovovali formální souhlas s jejich konáním a do jejich průběhu výrazněji nezasahovali. Výjimky v tomto směru představovalo Rumunsko, a především Sovětský svaz. Sovětské politické vedení pravidelně kontrolovalo agendu nastolovanou spojeným velením ve vojenském rámci Varšavské smlouvy a v případě potřeby ji korigovalo.⁴ Tento stav přes jisté úpravy přetrvával i ve sledovaném období.⁵ O složitém fungování aliančních vojenských institucí po roce 1985 navíc máme jen základní představu. Teprve až bude zevrubněji analyzováno, lze se smysluplně zabývat vztahem vojenských orgánů Varšavské smlouvy vůči politickému vedení členských zemí, především Sovětského svazu. Zároveň je třeba mít na paměti, že navzdory zažitým představám Varšavská smlouva zdaleka neplnila jen vojenskou funkci, ale vždy si zachovávala výrazný politický rozměr. Její vrcholné schůzky se ostatně v první řadě zabývaly zahraniční politikou, vojenskou problematiku do hloubky neřešily. Jak bude z následujícího výkladu zřejmé, v Gorbačovově éře byl tento rys posílen a sovětské vedení k Varšavské smlouvě stále více přistupovalo

of Ministers of Foreign Affairs of the Warsaw Pact, 1976–1990 [2001]. In: Tamtéž [online, cit. 2018-12-06]. Dostupné z: http://www.php.isn.ethz.ch/lory1.ethz.ch/collections/coll_cmfa/cmfa_intro7e2f.html?navinfo=15699.

4 GRIBKOV, Anatolij: *Sud'ba Varšavskogo dogovora: Vospominanija, dokumenty, fakty*. Moskva, Russkaja kniga 1998, s. 24 n.; ŠACHNAZAROV, Georgij: *Cena svobody: Reformacija Gorbačeva glazami jeho pomoščnika*. Moskva, Zevs 1993, s. 84.

5 Potvrzuje to například bývalý polský diplomat Jerzy Nowak, který se schůzek Varšavské smlouvy účastnil (NOWAK, Jerzy: *Od hegemonii do agonii: Upadek Układu Warszawskiego – polska perspektywa*. Warszawa, Bellona 2011, s. 55 a 146).

jako k politickému uskupení.⁶ Cílem tohoto textu je tak na základě primárních pramenů objasnit a zhodnotit nezanedbatelné posuny v chodu a podobě aliančních politických struktur po roce 1985, posoudit je v kontextu předchozího vývoje a nastínit, jaký měly význam pro osud Varšavské smlouvy po roce 1989.

Nové vize

První zahraniční cesta Michaila Gorbačova v pozici generálního tajemníka Ústředního výboru KSSS vedla do polské metropole,⁷ kde 26. dubna 1985 proběhlo setkání členských zemí Varšavské smlouvy na nejvyšší úrovni. Jeho účelem byl podpis protokolu prodlužujícího platnost aliance o dalších dvacet let, s možností následné prolongace o dalších deset let.⁸ Šlo o první přímý kontakt nového sovětského představitele s touto organizací jako takovou; Gorbačov se dříve žádného jejího zasedání nezúčastnil. Jednání, které mělo slavnostní charakter a částečně nahrazovalo absenci výraznějších oslav třicátého výročí založení Varšavské smlouvy,⁹ poskytlo novému vládcí Kremlu příležitost, aby spojencům nastínil svůj pohled na dosavadní fungování aliance i její další budoucnost. Gorbačov pochopitelně existenci Varšavské smlouvy ocenil. Krom standardních prohlášení, že upevnila pozice socialismu, svrchovanost členských zemí a jejich vzájemné přátelství, vyzdvihl též objektivní skutečnosti, například roli organizace při garanci evropských hranic či dosažení vojenské parity se Severoatlantickou aliancí. Zdůraznil, že během uplynulých tří dekad se zefektivnily politické i vojenské mechanismy aliance, a předdeslal, že v tomto trendu hodlá pokračovat.¹⁰

Přítomným stranickým vůdcům zemí východního bloku – s ohledem na jejich bohaté zkušenosti s dosavadní praxí ve Varšavské smlouvě – mohla Gorbačovova slova evokovat otřepané fráze. Připomeňme, že apely k posilování alianční spolupráce zaznívaly v předchozích dvou dekadách velmi často. Během sedmdesátých let však ztrácely konkrétní obsah a bývaly pouze mechanicky opakovány.¹¹ Nový, energický

6 Srv. TAUBMAN, William: *Gorbachev: His Life and Times*. London, Simon & Schuster 2017, s. 467 a 499.

7 *Archiwum Akt Nowych*, Varšava (dále AAN), fond (f.) Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, Komitet Centralny (PZPR KC), signatura (sign.) V/264, záznam ze zasedání politbyra ÚV PSDS 29.4.1985, Notatka informacyjna o Spotkaniu przywódców partii i państw-stron Układu Warszawskiego w Warszawie (26.4.1985).

8 K jednání o prodloužení platnosti Varšavské smlouvy srv. BÍLÝ, M.: *Varšavská smlouva 1969–1985*, s. 406 n.

9 *Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv*, Berlín (dále SAPMO-BArch), f. Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, Protokolle der Sitzungen des Politbüros (DY 30/J IV 2/2), DY 30/J IV 2/2/2107, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 16.4.1985, příloha č. 14b k záznamu č. 15.

10 *Národní archiv*, Praha (dále NA), f. Předsednictvo ÚV KSČ 1981–1986 (1261/0/8), svazek (sv.) P132/85, záznam ze 132. zasedání předsednictva ÚV KSČ 12.5.1985, bod 12, Zpráva o setkání nejvyšších stranických a státních činitelů členských států Varšavské smlouvy.

11 Viz BÍLÝ, M.: *Varšavská smlouva 1969–1985*, s. 64.

generální tajemník sovětských komunistů ale na rozdíl od svých předchůdců vyložil vlastní představy v jasnějším světle. Částečně se hodlal držet letitých receptů: těžiště politické aktivity Varšavské smlouvy mělo zůstat v Evropě a aliance měla nadále postupovat koordinovaně, v zažitých intencích společné zahraničněpolitické linie. Sovětský představitel na druhou stranu dával najevo ochotu hledat i nové formy spolupráce. Předně konstatoval, že uvítá iniciativu každého členského státu, která pomůže přimět Západ k zaujetí „realističtějších“ postojů k panujícím napětí mezi studenovělečnými bloky. Zmínil také potřebu začít v rámci Varšavské smlouvy pořádat neformální porady vedoucích stranických činitelů, na nichž by se operativně posuzovaly aktuální problémy. Tyto schůzky, kterých se dle Gorbačovových prvotních úvah měli v případě potřeby účastnit i představitelé dalších socialistických zemí, však rozhodně neměly zastíňovat jednání Politického poradního výboru, jenž byl nejvyšším orgánem aliance.¹²

Reakce vedoucích představitelů aliančních zemí byla zpočátku veskrze nevýrazná. Gorbačov ostatně ve svých pamětech v souvislosti s varšavskou schůzkou vyjádřil dojem, že jeho partneři z ostatních členských států akt prodloužení platnosti Varšavské smlouvy nebrali příliš vážně.¹³ Generální tajemník Ústředního výboru Komunistické strany Československa Gustáv Husák stejně jako první tajemník Ústředního výboru Bulharské komunistické strany Todor Živkov zmínku o zlepšení konzultačních mechanismů rituálně ocenili. První tajemník Ústředního výboru Polské sjednocené dělnické strany generál Wojciech Jaruzelski vyjádřil naději, že otázku bude řešit nadcházející zasedání Politického poradního výboru, zatímco generální tajemník Ústředního výboru Jednotné socialistické strany Německa Erich Honecker tradičně kladl důraz na koordinaci zahraniční politiky Varšavské smlouvy.¹⁴ Větší význam tak mělo jen vystoupení generálního tajemníka Ústředního výboru Rumunské komunistické strany Nicolae Ceaușeska.¹⁵ Avizovalo totiž odklon od silně obstrukčního přístupu, který Rumunsko uplatňovalo vůči spolupráci ve Varšavské smlouvě s dílčími výkyvy již od roku 1964. Rumunský vůdce nyní nečekaně připustil, že organizace v průběhu své existence prokázala užitečnost a sehrála velkou roli v posilování obranyschopnosti svých členských států i ve světovém dění. Přislíbil, že Bukurešť v budoucnu povede svou politiku v těsné součinnosti s aliančními partnery, a představil i vlastní vize, podle nichž se Varšavská smlouva namísto vojenských aspektů měla zaměřit především na politické otázky, diplomacii a předkládání mezinárodních iniciativ. Za tímto účelem podpořil brzké svolání Politického poradního výboru. Uvedené grémium se nově mělo zabývat také

12 NA, f. 1261/0/8, sv. P132/85, záznam ze 132. zasedání předsednictva ÚV KSČ 12.5.1985, bod 12, Zpráva o setkání nejvyšších stranických a státních činitelů členských států Varšavské smlouvy.

13 GORBACHEV, Mikhail: *Memoirs*. New York, Doubleday 1996, s. 465.

14 NA, f. 1261/0/8, sv. P132/85, záznam ze 132. zasedání předsednictva ÚV KSČ 12.5.1985, bod 12, Zpráva o setkání nejvyšších stranických a státních činitelů členských států Varšavské smlouvy.

15 *Tamtéž*, Vystoupení generálního tajemníka Rumunské komunistické strany a prezidenta Rumunské socialistické republiky soudruha Nicolae Ceaușeska, 26.4.1985.

sociálně-ekonomickým rozvojem členských států a scházet se dle potřeby, nejméně však jednou ročně. Ceaușescu se postavil i za vytváření aliančních expertních skupin a komisí k řešení širokého spektra aktuálních otázek.¹⁶ Připomeňme, že se zřizováním takových skupin (o jejichž činnosti bude řeč později) se ve Varšavské smlouvě počítalo již v první polovině sedmdesátých let. Takové opatření mělo posílit multilaterální spolupráci členských států, výrazněji se tento mechanismus ale aktivizoval až za krátké vlády Jurije Andropova, který se pokoušel stagnující alianci dodat nový impulz.¹⁷

Zdaleka ne všechny rumunské návrhy se od ostatních členů Varšavské smlouvy – takzvané šestky – dočkaly podpory.¹⁸ Přesto znamenaly velký posun. Československá delegace například správně postřehla, že zatímco před rokem 1985 Bukurešť důrazně odmítala zřízení stálého sekretariátu aliance, nyní iniciuje vytváření komisí s podobnou působností; že podporuje jednání o sociálním rozvoji v členských státech organizace, byť dříve striktně vystupovala proti jakýmkoliv zásahům Varšavské smlouvy do vnitřních záležitostí svých členů; a že hodlá na alianční bázi jednat i o mimoevropské problematice, přestože doposud se zasazovala o důsledné omezení agendy organizace na starý kontinent.¹⁹ Předběžná analýza pramenů potvrzuje, že ač se Rumunsko v Gorbačovově éře svého specifického přístupu k Varšavské smlouvě zcela nevzdalo, alespoň v jejích politických strukturách vystupovalo o poznání méně konfrontačně a více kompromisně. Rumunské obstrukce tak v druhé polovině osmdesátých let představovaly pro „šestku“ mnohem menší problém. Do jisté míry mizel jeden z hlavních aspektů, který komplikoval fungování Varšavské smlouvy za časů Leonida Brežněva a v krátkém intermezzu jeho dvou nástupců. Důvody, jejichž analýza by vydala přinejmenším na samostatnou studii, je třeba hledat ve stále svízelnější hospodářské situaci a politické izolaci, do nichž Ceaușeskův režim zabředal. Svou úlohu zřejmě sehrála i skutečnost, že Moskva byla pod Gorbačovovým vedením – jak ještě ukážeme – ochotna jednat s členy Varšavské smlouvy mnohem více partnersky a poskytovala jim větší prostor pro sledování vlastních zahraničněpolitických cílů.

Sovětský postup pramenil především z vývoje studené války. Východ se od přelomu sedmdesátých a osmdesátých let dostával do stále větší diplomatické i vojenské defenzivy, čemuž Kreml po Brežněvově smrti hodlal čelit úpravou dosavadního kurzu. Většina sovětských představitelů nechtěla pokračovat v nekontrolované konfrontaci

16 Ceaușescu navrhl konzultační komisi, která by zasedala jednou týdně, případně každých deset dní, a pravidelně by jednala se sovětskou delegací na odzbrojovacích jednáních v Ženevě. Podobný mechanismus fungoval v NATO. Dále měly vzniknout komise posuzující možnosti ukončení konfliktů na Blízkém východě (např. iránsko-irácké války) či ekonomické otázky typu zadlužení rozvojových zemí.

17 Viz BÍLÝ, M.: *Varšavská smlouva 1969–1985*, s. 53 a 392.

18 Pro „šestku“ se na počátku 70. let vžilo označení „úzcce spolupracující členské státy“ Varšavské smlouvy.

19 NA, f. 1261/0/8, sv. P132/85, záznam ze 132. zasedání předsednictva ÚV KSČ 12.5.1985, bod 12, Zpráva o setkání nejvyšších stranických a státních činitelů členských států Varšavské smlouvy.

Nicolae Ceaușescu a Michail Gorbačov v lednu 1985. Rumunský prezident a generální tajemník Rumunské komunistické strany v jedné osobě reagoval na reformní návrhy sovětského generálního tajemníka zpočátku až nečekaně vstřícně a přestal komplikovat užší spolupráci v rámci Varšavské smlouvy (zdroj Fototeca online a comunismului românesc)

se Západem a věřila v možnost návratu k *détente*. Vedení ministerstva zahraničí, Výboru státní bezpečnosti (*Komitět gosudarstvennoj bezopasnosti* – KGB), generálního štábu i vojenskoprůmyslového komplexu začalo být navíc jasné, že sovětské chování ke krachu *détente* zřetelně přispělo. Již před smrtí Konstantina Černěnka se tak projevovaly tendence obnovit přerušené rozhovory se Spojenými státy a Severoatlantickou aliancí. Gorbačov je po svém nástupu znatelně prohluboval a hodlal rychle dosáhnout významných zahraničněpolitických úspěchů. Motivovaly ho k tomu širší důvody; zpětně zmínil především skutečnost, že bez příhodného mezinárodního prostředí nebylo možné uskutečnit zoufale potřebnou vnitřní reformu sovětského systému.²⁰

Dostupné prameny nicméně nenaznačují, že by Gorbačov po svém nástupu do čela Sovětského svazu měl pro budoucnost Varšavské smlouvy ucelenou koncepci. Nejméně do poloviny roku 1986 pravděpodobně jen prohluboval trendy, které v alianci nastolil

již jeho někdejší mentor Andropov. Ten si uvědomoval, že v rámci širší revize sovětské zahraniční politiky je potřeba upravit spolupráci Moskvy se státy východního bloku, což zahrnovalo také posílení politické kooperace ve Varšavské smlouvě a poskytnutí většího prostoru pro samostatnější aktivitu členských zemí. Spolu s tím se měla zintenzivnit formální i neformální alianční jednání na všech úrovních.²¹ Je zřejmé, že sovětské vedení i za Gorbačova počítalo s dlouhodobou existencí Varšavské smlouvy. Těžiště jejich aktivit ale mělo přecházet z vojenské do politické roviny. Větší politizaci organizace ostatně podporovaly i další členské státy, které v ní spatřovaly způsob, jak posílit svůj vliv na sovětské rozhodování.²² Komuniké z varšavského setkání sice zopakovalo dlouhodobě známou nabídku současného rozpuštění NATO a Varšavské smlouvy, respektive jejich vojenských struktur v první fázi.²³ Jak ale na jednání správně připomněl první tajemník Ústředního výboru Maďarské socialistické dělnické strany János Kádár, Severoatlantická aliance se touto

20 Srv. ZUBOK, Vladislav: *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press 2007, s. 280

21 Srv. BÍLÝ, M.: *Varšavská smlouva 1969–1985*, s. 390–393.

22 LUŇÁK, P. (ed.): *Plánování nemyslitelného*, s. 76 n.

23 NA, f. 1261/0/8, sv. P132/85, záznam ze 132. zasedání předsednictva ÚV KSČ 12.5.1985, bod 12, Komuniké o setkání nejvyšších stranických a státních činitelů členských států Varšavské smlouvy, 26.4.1985.

ideou dlouhodobě odmítala jakkoliv zabývat.²⁴ Úvodní analýza dokumentace zemí východního bloku pak ukazuje, že až do roku 1990 Varšavská smlouva navzdory některým svým veřejným deklaracím²⁵ a rychle se měnící mezinárodní situaci se souběžným zrušením obou aliancí nekalkulovala. I bezprostředně před koncem studené války Východ stále považoval Severoatlantickou alianci a Varšavskou smlouvu za dva základní pilíře případného nového evropského bezpečnostního systému.²⁶

Politický poradní výbor a schůzky na nejvyšší úrovni

Vrcholným orgánem Varšavské smlouvy v Gorbačovově éře zůstával Politický poradní výbor. Nadále se zabýval širokým okruhem mezinárodněpolitických i vojenských otázek, jeho schůzky však oproti brežněvovskému období postupně získávaly odlišnou podobu. První zasedání tohoto grémia za účasti nového sovětského generálního tajemníka se konalo ve dnech 22. a 23. října 1985 v Sofii. Již příprava schůzky naznačovala, že mladý sovětský politik hodlá formát jednání nejvyššího aliančního orgánu – který se nesešel téměř tři roky²⁷ – výrazně proměnit. Písemně ujišťoval své protějšky z členských států Varšavské smlouvy, že na setkání mohou vznést libovolné otázky. Deklaroval také, že chce znát jejich názor na aktuální mezinárodní problémy, protože podle sovětského vedení si složitá situace žádá skutečně kolektivní konzultace. Víceméně slavnostní varšavské setkání, svolané k prodloužení platnosti aliance, danou možnost nenabídlo.²⁸

Výraznou část agendy sofijského jednání Politického poradního výboru tvořilo zlepšení mechanismů fungování aliance. Gorbačov spojencům oficiálně přislíbil její „modernizaci“. Za tímto účelem měl ve Varšavské smlouvě vzniknout stálý politický orgán a Mnohostranná skupina pro aktuální vzájemnou informaci (její fungování bude analyzováno později). Tež bylo přijato usnesení, že Politický poradní výbor se

24 *Tamtéž*, Zpráva o setkání nejvyšších stranických a státních činitelů členských států Varšavské smlouvy.

25 *Tamtéž*, f. Předsednictvo ÚV KSČ 1986–1989 (1261/0/9), sv. P11/86, záznam z 11. zasedání předsednictva ÚV KSČ 11.6.1986, bod 1a, Komuniké; *tamtéž*, sv. P115/89, záznam ze zasedání předsednictva ÚV KSČ 3.5.1989, bod 6, Informace o návrhu výzvy členských států Varšavské smlouvy členským státům NATO.

26 Viz LÉVESQUE, Jacques: Soviet Approaches to Eastern Europe at the Beginning of 1989. In: *Cold War International History Project Bulletin*, č. 12–13. Washington, Woodrow Wilson Center 2001, s. 51.

27 Setkání se mělo konat již v lednu 1985, čemuž ale zabránil rapidně se zhoršující zdravotní stav Gorbačovova předchůdce Konstantina Černěnka (viz BAEV, J.: The End of the Warsaw Pact, 1985–1991 [online] – viz pozn. 3).

28 AAN, f. PZPR KC, sign. XIA/1406, dopisy generálního tajemníka ÚV KSSS Michaila Gorbačova prvnímú tajemníkovi ÚV PSDS Wojciechu Jaruzelskému z 28.8.1985 a 12.9.1985; *tamtéž*, sign. V/281, záznam ze zasedání politbyra ÚV PSDS 24.10.1985, Notatka informacyjna dot[ycząca] narady Doradczego Komitetu Politycznego państw-stron Układu Warszawskiego w Sofii (22–23 października br.).

bude scházet pravidelně.²⁹ Na rozdíl od dřívějších četných pokusů se poté skutečně dařilo grémium svolávat v přibližně ročních intervalech. V kontrastu s Brežněvovou dobou, kdy fráze o posilování politické alianční spolupráce na schůzkách Politického poradního výboru nabývaly nejasné až ritualizované podoby, Gorbačovovy pobídky působily konkrétně. Vedoucí představitelé ostatních členských zemí Varšavské smlouvy na tuto změnu reagovali pozitivně, avšak v zažitých intencích toho, co se od nich na aliančních jednáních dlouhá léta očekávalo. Podpora sovětských návrhů z úst Honeckera, Jaruzelského či Husáka tak odrážela nejen jejich souhlas, ale též loajalitu vůči Moskvě. Generální tajemník Ústředního výboru KSČ například v souladu s Gorbačovovým názorem rychle připustil, že koordinace zahraniční politiky v rámci organizace má určité mezery a je nutné ji zkvalitnit, byť československý „normalizační“ režim do té doby fungování Varšavské smlouvy vychvaloval. Ceausescu v Sofii navázal na své přelomové varšavské vystoupení, když zopakoval, že je potřeba posílit roli Politického poradního výboru, a kvitoval záměr svolávat ho konečně pravidelně.³⁰ Opětovné otevření otázky jisté reformy politických struktur Varšavské smlouvy považovalo za důležité především polské vedení, které v alianci spatřovalo jeden z prostředků k překonání mezinárodní izolace, do níž se dostalo po tvrdém zásahu vůči domácí opozici v prosinci 1981. Politbyro Ústředního výboru PSDS ostatně bezprostředně pověřilo polské ministerstvo zahraničních věcí, aby v tomto směru rozpracovalo vlastní koncepce.³¹ Navázalo tím na politiku vedení Edwarda Gierka, které v sedmdesátých letech patřilo k nejagilnějším stoupencům úpravy mechanismů fungování Varšavské smlouvy.³²

Sofijská schůzka vnesla do fungování Politického poradního výboru nové prvky. Došlo ke specifikaci a úpravě role spojeného sekretariátu Varšavské smlouvy. Ten sice fungoval od roku 1977, avšak postrádal jakýkoliv politický vliv a omezoval se na organizační úkony. Jeho jádro tvořila skupina sovětských úředníků, ochranky a tlumočnicků, která vyjížděla na zasedání aliančních grémií. Pravomoci zástupců ostatních zemí v tomto orgánu se nyní dočkaly alespoň mírného rozšíření. Potvrzena byla i každoroční alternace na pozici jeho vedoucího představitele – generálního

29 Srv. BÉKÉS, C.: Hungary in the Warsaw Pact, 1954–1989 [online] (viz pozn. 3); BAEV, J.: The End of the Warsaw Pact, 1985–1991 [online].

30 NA, f. 1261/0/8, sv. P141/85, záznam ze 141. zasedání předsednictva ÚV KSČ 29.10.1985, bod 1, Výsledky zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy v Sofii; SAPMO-BArch, f. Tagungen des Politischen Beratenden Ausschusses der Teilnehmerstaaten des Warschauer Vertrages (DY 30/2352), Rede des Generalsekretärs des ZK der SED und Vorsitzenden des Staatsrates der DDR, Erich Honecker, auf der Tagung des Politischen Beratenden Ausschusses der Staaten des Warschauer Vertrages in Sofia, 23.10.1985.

31 AAN, f. PZPR KC, sign. V/281, záznam ze zasedání politbyra ÚV PSDS 24.10.1985, Notatka informacyjna dot[ycząca] narady Doradczego Komitetu Politycznego państw-stron Układu Warszawskiego w Sofii (22–23 października br.).

32 Srv. JARZĄBEK, W.: PRL w politycznych strukturach Układu Warszawskiego w latach 1955–1980, s. 35–43 (viz pozn. 2); BÍLÝ, Matěj: Gierekovo vedení a prosazování polských zájmů v organizaci Varšavské smlouvy. In: *Historie aojenství*, roč. 63, č. 3 (2014), s. 4–16.

tajemníka Varšavské smlouvy.³³ Zastávat ji měl vždy představitel té členské země, která podle systému abecední rotace hostila schůzku Politického poradního výboru. Uvedená praxe začala v lednu 1983 spolu s vážnou nemocí a následným úmrtím dlouholetého držitele této v zásadě úřednické funkce, sovětského diplomata Nikolaje Firjubina. Úloha aliančního generálního tajemníka nicméně zůstávala ryze administrativní.³⁴ Dokumenty vydávané Politickým poradním výborem měly nově uchovávat archivy Polské lidové republiky, v jejichž depozitářích se nacházela již ustavující listina Varšavské smlouvy z roku 1955. Vznikla též společná tisková skupina, která měla po skončení aliančních porad pomáhat hostitelskému státu s přípravou tiskové konference.³⁵ Bezpochyby šlo o nepříliš významné technické záležitosti, které ale odrážely tendence Kremlu spolupráci ve Varšavské smlouvě upravit a přizpůsobit aktuálním požadavkům.

Mnohem podstatnější byla Gorbačovova ochota sdílet se spojenci otevřeněji důležité informace, která se v druhé polovině osmdesátých let v politických strukturách Varšavské smlouvy postupně, ale konstantně prohlubovala.³⁶ Proklamovaným cílem sofijského jednání Politického poradního výboru bylo – ostatně jako tradičně – vytýčení společného postupu členských států na mezinárodním poli. Gorbačov na rozdíl od Brežněva bral tuto frázi vážně a představitele aliančních zemí podrobně zpravil například o vývoji nedávno obnovených ženevských odzbrojovacích jednání, o svém setkání s francouzským prezidentem Françoisem Mitterrandem, a především o chystané sovětsko-americké schůzce na nejvyšší úrovni, první od roku 1979. Ujistil přitom, že rozhovory s prezidentem Spojených států Ronaldem Reaganem povede jménem celého „socialistického společenství“. Naznačil také, že Varšavská smlouva

33 AAN, f. PZPR KC, sign. V/281, záznam ze zasedání politbyra ÚV PSDS 24.10.1985, Notatka informacyjna dot[ycząca] narady Doradczego Komitetu Politycznego państw-stron Układu Warszawskiego w Sofii (22–23 października br.).

34 Z paměti prvního Firjubinova nástupce, československého diplomata Dušana Spáčila vyplývá, že po celý rok, kdy funkci zastával, především rozesílal dokumenty a písemné informace a vyřizoval administrativní záležitosti. Spáčil navíc vzpomíná, že mu v pozici generálního tajemníka Varšavské smlouvy s přípravou politických schůzek výrazně pomáhali sovětsští pracovníci aliančního sekretariátu. Značně mu asistoval též sovětský diplomat Lev Mendělevič. (SPÁČIL, Dušan: *My z Černína: Paměti československého diplomata*. Praha, Periskop 1995, s. 246.)

35 AAN, f. PZPR KC, sign. V/281, záznam ze zasedání politbyra ÚV PSDS 24.10.1985, Notatka informacyjna dot[ycząca] narady Doradczego Komitetu Politycznego państw-stron Układu Warszawskiego w Sofii (22–23 października br.).

36 Tento přístup měl zpočátku své zřetelné meze, jak ukázala havárie v jaderné elektrárně Černobyl v dubnu 1986, o níž Moskva informovala své spojence neúplně a se zpožděním. Na druhou stranu změnu politiky Moskvy odrážela skutečnost, že stranické a státní vedení SSSR svolalo dne 23. května všechny sovětské velvyslance, aby je o událostech v Černobylu zpravilo. Šlo o první takové setkání v dějinách sovětské diplomacie. Gorbačov zde zkritizoval „setrvačnost a staré myšlení“ převládající v sovětském diplomatickém sboru, které dle jeho názoru nedrželo krok s dynamickým rozvojem světa. (NA, f. 1261/0/9, sv. P11/86, záznam z 11. zasedání předsednictva ÚV KSČ 17.6.1986, bod 1b, Zpráva o setkání generálních a prvních tajemníků ÚV komunistických a dělnických stran členských států Varšavské smlouvy.)

by následně setkání mohla okomentovat společným prohlášením, a za „nejúčinnější zbraň“ socialistických zemí označil jednotu. Šlo o jistý návrat k praxi první poloviny sedmdesátých let, kdy organizace podobným způsobem úspěšně ovlivňovala rozhovory o uspořádání helsinské konference.³⁷ Tento přístup se odrážel i v charakteru deklarace Politického poradního výboru, která fakticky představovala alianční vyjádření k chystaným sovětsko-americkým jednáním.³⁸ Nepochybně reflektoval snahu Moskvy vyjednávat o zmírnění studenoválečné konfrontace mezi bloky v zastoupení dvou vůdčích supervelmocí. Daný koncept evropské spojení Sovětů v této době přijímali bez námitek, velké podpory se mu dostalo z Prahy a Varšavy. Deklarace navíc poprvé v historii Varšavské smlouvy oznamovala, že členské země do budoucna hodlají koordinovat své snahy v oblasti sociálně-ekonomického rozvoje.³⁹ Tato oblast přitom spadala výhradně do kompetence Rady vzájemné hospodářské pomoci. Šlo o první náznak, že sovětské vedení hledá pro Varšavskou smlouvu nová pole působnosti.

Bezprostředně po sofijském zasedání Politického poradního výboru se poprvé uskutečnilo ještě neoficiální pracovní setkání vedoucích představitelů členských států aliance. To ukazuje, že nejvyšší orgán Varšavské smlouvy na počátku Gorbačovovy éry zatím neposkytoval dostatečnou komunikační platformu – oficiální protokol stále nesl některé formální rysy a změna se odehrála hlavně v přípravě závěrečných dokumentů, kde členské státy dostaly větší možnost projevit své připomínky. Gorbačov na uzavřeném jednání se svými protějšky zdůraznil nutnost pořádat konzultace stranických vůdců pravidelně. Hodlal jimi doplnit neoficiální schůzky stranických a státních představitelů zemí východního bloku, které se dlouhodobě konaly při jiných příležitostech, například při každoročních oslavách říjnové revoluce? v Moskvě či na stranických sjezdech. Opustil také své předchozí úvahy o možnosti zvát na ně představitele zemí stojících mimo organizaci. Nechával pouze otevřené, zda mají konzultace probíhat v přímé návaznosti na zasedání Politického poradního výboru, nebo nezávisle na oficiálních aliančních schůzkách, například počátkem každého roku. Neformální charakter měl dle Gorbačova umožnit, aby nejvyšší představitelé v klidu posoudili aktuální problémy a vyměnili si názory na strategii zemí východního bloku. Šlo o další signál spojencům, že nový generální tajemník sovětských komunistů má v úmyslu posilovat multilaterální spolupráci. Pořádání takových konzultací ostatně všechny země Varšavské smlouvy podpořily. Gorbačov přitom zdůraznil, že mu nejde o schůzky *pro forma*, ale o otevřenou diskusi, která se nebude vyhýbat palčivým otázkám týkajícím se jednotlivých zemí

37 *Tamtéž*, f. 1261/0/8, sv. P141/85, záznam ze 141. zasedání předsednictva ÚV KSČ 29.10.1985, bod 1, Výsledky zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy v Sofii.

38 *Tamtéž*, Deklarace Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy za odstranění jaderné hrozby a za pozitivní obrát v situaci v Evropě a ve světě, 23.10.1985.

39 *Tamtéž*, Výsledky zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy v Sofii, 29.10.1985; AAN, f. PZPR KC, sign. V/281, záznam ze zasedání politbyra ÚV PSDS 24.10.1985, Notatka informacyjna dot[ycząca] narady Doradczego Komitetu Politycznego państw-stron Układu Warszawskiego w Sofii (22–23 października br.).

i jejich vzájemných vztahů. Opatrně také přiznal, že jedním z klíčových problémů minulosti bylo nerespektování specifického vývoje jednotlivých socialistických zemí ze strany Moskvy, jinak řečeno její nátlak a vměšování do vnitřních záležitostí.⁴⁰

Je možné, že právě z tohoto důvodu zatím Gorbačov preferoval debaty o některých tématech mimo oficiální program grémií Varšavské smlouvy – nešlo vyloučit, že případné neshody v citlivých otázkách fungování východního bloku by mohly paralyzovat chod organizace, a ta by se pak nemohla pokoušet ovlivňovat vývoj vztahů mezi Východem a Západem. Tuto funkci Varšavské smlouvy, jejíž kořeny pocházely z Brežněvovy éry, přitom nové sovětské vedení hodlalo dále prohloubit. Odráží to i skutečnost, že závěrečné dokumenty Politického poradního výboru byly od roku 1986 mnohem intenzivněji propagovány na oficiální úrovni. Nově byly zasílány nejen Organizaci spojených národů a ženevské konferenci o odzbrojení, ale též generálnímu tajemníkovi Severoatlantické aliance, předsedovi rady ministrů Evropského hospodářského společenství, představitelům signatářských států deklarace z Nového Dillí,⁴¹ předsedovi Hnutí nezúčastněných zemí, Lize arabských států či Sdružení národů jihovýchodní Asie (ASEAN).⁴² Počet obesílaných organizací pak ve druhé polovině osmdesátých let neustále narůstal.⁴³ Distribuci materiálů měla na starosti vždy země, která v rámci rotace zrovna hostila zasedání Politického poradního výboru.⁴⁴

Vize nastíněné sovětským generálním tajemníkem v Sofii se dočkaly kladného přijetí u spojenců v čele s Rumunskem. „Je třeba se poučit,“ okomentoval Gorbačovovy teze Nicolae Ceaușescu, který se vyslovil nejen pro častější konání schůzí nejvyšších stranických představitelů, ale dokonce – v kontextu dosavadních rumunských postojů zcela nečekaně – navrhl jejich institucionalizaci. Podle jeho představ

40 NA, f. 1261/0/8, sv. P141/85, záznam ze 141. zasedání předsednictva ÚV KSČ 29.10.1985, bod 2, Informace o pracovním setkání generálních a prvních tajemníků bratrských stran socialistických zemí v Sofii dne 23. října 1985, 28.10.1985.

41 Argentina, Indie, Mexiko, Řecko, Švédsko a Tanzanie vydaly v roce 1985 společnou deklaraci, v níž vyhlásily svůj nejaderný status a vyzvaly jaderné mocnosti k zastavení testů, výroby a dislokace atomových zbraní. Následovat měla jednání o podstatné redukci jejich stavu.

42 AAN, f. PZPR KC, sign. V/309, záznam ze zasedání politbyra ÚV PSDS 17.6.1986, Notatka informacyjna o naradzie Doradczego Komitetu Politycznego państw-stron Układu Warszawskiego w Budapeszcie (10 i 11 czerwca br.).

43 V dubnu 1989 bylo prohlášení aliančního Výboru ministrů zahraničních věcí zasláno OSN, ženevské konferenci o odzbrojení a jejím účastnickým státům, generálnímu tajemníkovi OSN, zemím Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (KBSE), generálnímu tajemníkovi NATO, Severoatlantickému shromáždění, Evropskému hospodářskému společenství, Evropskému parlamentu, předsednictvu Hnutí nezúčastněných, Organizaci amerických států, Organizaci africké jednoty, Lize arabských států, ASEAN, předsedovi Socialistické internacionály a vedení skupiny šesti zemí bez jaderných zbraní (SAPMO-BArch, f. DY 30/J IV 2/2/2324, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 18.4.1989, příloha č. 5 k záznamu č. 16).

44 *Tamtéž*, f. DY 30/J IV 2/2/2222, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 2.6.1987, příloha č. 2 k záznamu č. 22; NA, f. 1261/0/9, sv. P74/88, záznam ze 74. zasedání předsednictva ÚV KSČ 14.6.1988, bod 2, Vyslanie čs. delegácie na riadne zasadnutie Politického poradného výboru členských štátov Varšavskej zmluvy.

pouze neměly nutně navazovat na zasedání Politického poradního výboru, aby tak byly operativnější. Iniciativně vystupoval také Erich Honecker. Konstatoval, že je nutné jednat i mimo rámec Varšavské smlouvy, a to o běžných aktuálních otázkách. Doporučil proto pořádat pravidelná setkání velvyslanců „bratrských zemí“ v Moskvě, na nichž by vznikaly informační zprávy určené pro vedení jednotlivých členských států. Tento návrh vystihoval podstatu činnosti později zřízené Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci. János Kádár naopak vyzdvihl myšlenku, že neformální setkání stranických špiček umožní volnější debatu a prezentaci myšlenek bez nutnosti přijímat závěrečná usnesení a prohlášení.⁴⁵

První setkání Politického poradního výboru v Gorbačovově éře a následnou neformální poradou tedy účastníci hodnotili z pohledu „posílení jednoty a semknutosti“ jako mimořádné.⁴⁶ Tyto formulace sice evokovaly jazyk minulosti, ve skutečnosti ale odrážely mnohem konstruktivnější a méně svázaný charakter jednání a o poznání více partnerské vystupování sovětských činitelů. Tendenci koncipovat alianční politickou spolupráci na novém, efektivnějším základě, vhodném pro rychlé vzájemné poskytování informací – třeba i mimo oficiální rámec – brzy potvrdila krátká schůzka na vrcholné stranické úrovni, kterou Gorbačov svolal do Prahy na 21. listopad 1985. Spojencům zde bezprostředně poreferoval o průběhu svých ženevských rozhovorů s americkým prezidentem Ronaldem Reaganem.⁴⁷ Podobná setkání se následně uskutečnila například 1. prosince 1987 ve východním Berlíně⁴⁸ či 4. prosince 1989 v Moskvě⁴⁹ a stala se jednou z nových operativních forem politické spolupráce ve Varšavské smlouvě v Gorbačovově éře.

Příprava schůzek Politického poradního výboru byla po nástupu Gorbačova mnohem systematictější než v sedmdesátých letech.⁵⁰ Především byla zřejmá snaha,

45 NA, f. 1261/0/8, sv. P141/85, záznam ze 141. zasedání předsednictva ÚV KSČ 29.10.1985, bod 2, Informace o pracovním setkání generálních a prvních tajemníků bratrských stran socialistických zemí v Sofii dne 23. října 1985, 28.10.1985.

46 *Tamtéž*, bod 1, Výsledky zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy v Sofii.

47 NA, f. 1261/0/9, sv. P10/86, záznam z 10. zasedání předsednictva ÚV KSČ 2.6.1986, Zpráva generálního tajemníka Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy, náměstka ministra zahraničních věcí MLR soudruha Mikloše (sic) Barity o splnění úkolů stanovených na sofijském zasedání Politického poradního výboru o politické spolupráci v rámci Varšavské smlouvy (návrh).

48 *Tamtéž*, sv. P53/87, záznam z 53. zasedání předsednictva ÚV KSČ 14.12.1987, bod 1, Zpráva o setkání generálních a prvních tajemníků ústředních výborů bratrských stran členských států Varšavské smlouvy v Berlíně dne 11. prosince 1987.

49 Viz DUDEK, Antoni (ed.): *Zmierzch dyktatury: Polska lat 1986–1989 w świetle dokumentów*, sv. 2. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej 2013, s. 478, dokument 172 – Informacja na temat spotkania przywódców państw stron Układu Warszawskiego w Moskwie, 4.12.1989.

50 Viz Letter from the KGB Representative in Sofia (V. Fedorov) to the Bulgarian Minister of the Interior (Dimitar Stoyanov), 29 October 1985. In: BAEV, Jordan – LOCHER, Anna (ed.): *The Irresistible Collapse of the Warsaw Pact* [online]. Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact (PHP), November 2000 [cit. 2018-12-06]. Dostupné z: http://www.php.isn.ethz.ch/kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/15842/ipublicationdocument_single-document/1cd4bcd-6305-4534-b74c-d2015025b442/en/851029_letter_eng.pdf.

Michail Gorbačov s Erichem Honeckerem na 11. sjezdu Jednotné socialistické strany Německa v Berlíně dne 21. dubna 1986. Také předseda Státní rady NDR a generální tajemník východoněmeckých komunistů vítal sovětské iniciativy na „přestavbu“ Varšavské smlouvy, poskytující větší rovnoprávnost jednotlivým členským státům (foto Deutsches Bundesarchiv)

aby na rozdíl od minulosti během jednání nedocházelo k „překvapením“, která by nepříznivě ovlivňovala jejich efektivitu. Hostitelská strana, odpovědná za průběh schůzky, tak do partnerských zemí intenzivněji než dříve vysílala diplomaty se zvláštním pověřením, kteří měli řešit nejasné otázky.⁵¹ Počínaje budapeštským zasedáním Politického poradního výboru, které se konalo ve dnech 10. a 11. června 1986, také generální tajemník Varšavské smlouvy začal na maďarský návrh předkládat zprávu o plnění vytyčených úkolů. Ačkoliv Rumunsko se v rámci svého specifického přístupu k organizaci snažilo tuto praxi zablokovat, „šestka“ ji zavedla bez ohledu na stanovisko Bukureště.⁵² Generální tajemník tak v následujících letech předával jednotlivým delegacím soupis veškeré činnosti, která se v politických strukturách aliance odehrála od poslední schůzky.⁵³ Pokračovalo pořádání neformálních jednání stranických špiček po skončení oficiálního zasedání Politického poradního výboru

51 Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR, Praha (dále AMZV), f. Dokumentace teritoriálních odborů (DTO) 1953–1989, inventární číslo (inv. č.) 23, evidenční číslo (ev. č.) 1, Záznam o setkání maďarského diplomata P. Benya s československým diplomatem V. Poláčkem dne 7. května 1986, 8.5.1986.

52 Rumunsko formálně argumentovalo neexistujícím právním rámcem (*tamtéž*, Záznam o setkání československých a maďarských diplomatů dne 21. května 1986).

53 NA, f. 1261/0/9, sv. P37/87, záznam z 37. zasedání předsednictva ÚV KSČ 1.6.1987, bod 1, Zpráva o průběhu a výsledcích zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy v Berlíně.

a od roku 1986 je doplnila i obdobná setkání ministrů zahraničních věcí.⁵⁴ Ti tvořili spolu s ministry obrany, vybranými vysokými stranickými činiteli a množstvím mezinárodněpolitických expertů⁵⁵ součást početných delegací, jež členské státy vysílaly na schůzky nejvyššího aliančního grémia. V rámci snahy zlepšit fungování mechanismů Varšavské smlouvy byl také od roku 1986 schvalován podrobnější časový harmonogram jednání jejích politických orgánů.⁵⁶

Bývalý polský diplomat Jerzy Nowak, který se mnoha aliančních schůzek zúčastnil, za výrazný faktor proměny atmosféry v politických grémiích Varšavské smlouvy zpětně označil optimismus šířený novým sovětským vedením, obzvláště samotným generálním tajemníkem Ústředního výboru KSSS.⁵⁷ Gorbačov na vzpomenuť zasedání Politického poradního výboru v Budapešti v červnu 1986 v tomto duchu konstatoval, že politická kooperace ve Varšavské smlouvě se dostává na zcela jinou úroveň, a zdůraznil, že změny nejsou u konce. Poprvé přitom učinil jisté paralely mezi vývojem v této organizaci a svým domácím reformním programem, zvaným *perestrojka*. Ocenil také nedávnou samostatnější aktivitu některých členských zemí na mezinárodním poli, například v otázce vytvoření zón bez jaderných a chemických zbraní či svolání vědeckotechnického fóra.⁵⁸ Na neoficiálním jednání se svými stranickými partnery si pak nové formy spolupráce i průběh celého setkání pochvaloval. Považoval za účelné zopakovat, že ne všechny iniciativy musejí pocházet z Moskvy, a spojení nabádal, aby přicházeli s vlastními podněty; konkrétní postup měl být následně pouze společně koordinován.⁵⁹ Toto poselství fakticky navazovalo na vystoupení nejvyššího sovětského představitele na sedmadvacátém sjezdu KSSS v únoru 1986, v němž Gorbačov sice hovořil o jednotě Varšavské smlouvy, zdůraznil ale, že jednota neznamena konformitu. Členským státům tím přiznal právo podílet se na formování budoucnosti aliance.⁶⁰ Skutečnost, že deklarace Varšavské smlouvy začaly tou dobou operovat s pojmem *spojenecké státy*, tak měla své opodstatnění.⁶¹

54 *Tamtéž*, sv. P11/86, záznam z 11. zasedání předsednictva ÚV KSČ 17.6.1986, bod 1a, Výsledky zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy v Budapešti.

55 NDR jich v roce 1985 vyslala s delegací hned devět (*SAPMO-BArch*, f. DY 30/J IV 2/2/2107, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 16.4.1985, příloha č. 14b k záznamu č. 15).

56 Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Bukurešti ve dnech 14. a 15. října 1986, 18.10.1986. In: Parallel History Project on Cooperative Security (PHP) [online]. Viz pozn. 3 [cit. 2018-12-06]. Dostupné z: http://www.php.isn.ethz.ch/kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/20516/ipublicationdocument_singledocument/ce4eea02-39a9-4ec8-ac8d-51d4d4830fa4/cs/141086_InformationReport.pdf.

57 NOWAK, J.: *Od hegemonii do agonii*, s. 106 (viz pozn. 5).

58 NA, f. 1261/0/9, sv. P11/86, záznam z 11. zasedání předsednictva ÚV KSČ 17.6.1986, bod 1a, Projev generálního tajemníka ÚV KSSS M. S. Gorbačova, 10.6.1986.

59 *Tamtéž*, bod 1b, Zpráva o setkání generálních a prvních tajemníků ÚV komunistických a dělnických stran členských států Varšavské smlouvy.

60 MASTNÝ, V. – BYRNE, M. (ed.): *A Cardboard Castle?*, s. 60 (viz pozn. 2).

61 NA, f. 1261/0/9, sv. P11/86, záznam z 11. zasedání předsednictva ÚV KSČ 17.6.1986, bod 1a, Výzva členských států Varšavské smlouvy členským státům NATO a všem evropským zemím, 11.6.1986.

Velmi podstatný posun přinášely již zmíněné tendence hledat pro Varšavskou smlouvu nová pole působnosti. Již na budapeštské schůzce Politického poradního výboru v červnu 1986 se obecně akcentovala spíše ekonomická než vojenská spolupráce v rámci aliance. Příznačný byl v tomto směru Ceaușeskův názor, že především nezávazná setkání stranických vůdců by se měla zabývat hospodářskou kooperací a „cestou ke komunismu“.⁶² Gorbačov během neformálního jednání pozval své protějšky do Moskvy, kde měli v druhé polovině roku 1986 přednést vlastní názory na budoucí integraci ekonomické a vědeckotechnické spolupráce aliančních zemí a možnou reformu Rady vzájemné hospodářské pomoci. Je podstatné, že generální tajemník Ústředního výboru KSSS preferoval, aby se tyto záležitosti řešily jen se spojenci z Varšavské smlouvy – byť ne nezbytně v návaznosti na zasedání Politického poradního výboru – a nikoliv v širším kruhu zemí RVHP. Motivaci a záměry Moskvy a jejích spojenců v dané otázce je nutné v budoucnu prozkoumat podrobněji. V druhé polovině osmdesátých let však byly bezpochyby patrné snahy přenášet na jednání Varšavské smlouvy část hospodářské agendy, která ze své podstaty spadala do gesce RVHP. Gorbačov ostatně v Budapešti spojence informoval mimo jiné o přípravě a cílech nadcházejícího pléna ústředního výboru sovětských komunistů k příštímu pětiletému plánu, na němž hodlal vystoupit s klíčovým projevem o perestrojce.⁶³ Skutečnost, že sovětský generální tajemník na schůzce Varšavské smlouvy hovořil o chystaných vnitřních opatřeních ve své zemi, byla v historii organizace bezprecedentní.

V polovině roku 1986 Gorbačovův postoj ke spolupráci ve Varšavské smlouvě začínal nabírat konkrétní obrysy, které se do roku 1989 v praxi už příliš nezměnily. Sovětský státník nepochybně přikládal vztahům Moskvy s dalšími socialistickými zeměmi velkou váhu a ve světle výzev sedmadvacátého sjezdu KSSS považoval za nutné definovat jejich parametry podrobněji. Učinil tak prostřednictvím memoranda, které předložil politbyru ústředního výboru sovětských komunistů v červnu 1986, krátce po budapeštském zasedání Politického poradního výboru. Schůzka v maďarské metropoli jej utvrdila v názoru, že mezi členy aliance je nezbytné podnítit širokou diskusi. Gorbačov v memorandu ocenil, že socialistické země v minulosti vytvořily organizace jako RVHP a Varšavská smlouva, jelikož tím posílily své mezinárodní pozice. Zároveň však poukázal na to, že ačkoliv stále rychlejší vědeckotechnický pokrok by měl stimulovat rozvoj socialismu, vývoj v členských zemích se naopak zpomalil. Sovětský generální tajemník se v důsledku toho obával, že vliv socialismu na globální scéně výrazně poklesne. Příčinu spatřoval v rozporu mezi reálnými potřebami doby a charakterem vztahů mezi socialistickými státy, které se formovaly od konce druhé světové války. Domníval se, že po roce 1945 byla rozsáhlá materiální pomoc zemím vznikajícího východního bloku ze strany Sovětského svazu opodstatněná, jelikož Moskva měla největší zkušenosti s budováním

62 *Tamtéž*, Výsledky zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy v Budapešti.

63 *Tamtéž*, bod 1b, Zpráva o setkání generálních a prvních tajemníků ÚV komunistických a dělnických stran členských států Varšavské smlouvy.

socialismu. Jak jednotlivé státy získávaly na síle, takový přístup – „vodění za ručičku“ – podle Gorbačova ztrácel smysl. Sovětský představitel konstatoval, že jak všichni jeho kolegové ze stranického politbyra musejí dobře vědět, v předchozích letech se vzájemné vztahy mezi socialistickými zeměmi nebudovaly na upřímném, otevřeném a důvěryhodném principu, přičemž mnoho multilaterálních schůzek mělo pouze demonstrativní a formální charakter. Za stávající mezinárodní situace nastala dle Gorbačova potřeba nastolit zcela jiné formy spolupráce, i s ohledem na probíhající personální obměnu vedení v některých socialistických zemích. Sovětský generální tajemník kritizoval fakt, že Moskva je chápána jako konzervativní, dominantní a protireformní síla, v důsledku čehož se její spojenci bojí vnášet změny do zavedeného fungování socialistického systému. Odstraňovat veškeré překážky brzdící spolupráci socialistických zemí přitom považoval za mimořádně důležité, protože právě ve zlepšení jejich vzájemné kooperace spatřoval příležitost pro posílení socialismu v celosvětovém měřítku. Sovětský představitel v memorandu připomněl, že autorem veškerých iniciativ na mezinárodním poli, které socialistické státy dosud prezentovaly pod kolektivní hlavičkou, byla v zásadě Moskva; spojenci jí pouze poskytovali podporu. To nakonec podle Gorbačova vedlo některé státy východního bloku k separátním akcím, které měly naplnit jejich národní ambice. Potenciál pro realizaci koordinované zahraniční politiky spojeneckých zemí tak zůstal nevyužit. Generální tajemník sovětských komunistů v té souvislosti organizaci Varšavské smlouvy explicitně nezmínil, z kontextu je však zřejmé, že z velké části mířil na její fungování. Alianční jednání podle jeho představ měla získat mnohem konkrétnější obsah. Celkové přehodnocení vztahů mezi socialistickými zeměmi Gorbačov v memorandu označil za prioritu sovětské zahraniční politiky a odkázal přitom na dosavadní velmi pozitivní reakci spojenců na první kroky tímto směrem.⁶⁴

Gorbačov politbyro ujišťoval, že sovětská komunistická strana se tím pochopitelně nezříká odpovědnosti za osud socialismu ve světě. Sovětský svaz měl z objektivních důvodů nadále zastávat vůdčí roli v socialistickém hnutí i pozici bezpečnostního garanta spojeneckých zemí. Nově však měl namísto direktiv jednat prostřednictvím pobídek a vytvářet podmínky pro skutečnou kooperaci. Prvním cílem perestrojky ve vztahu k socialistickým zemím měla být konsolidace jejich jednoty. Odstředivým tendencím měla zamezit efektivnější hospodářská a vědeckotechnická spolupráce. To pochopitelně předpokládalo rozsáhlé změny i ve fungování Rady vzájemné hospodářské pomoci, která se měla v praxi vydat podobným směrem jako Evropské hospodářské společenství. Sovětský svaz se nicméně v rámci tohoto procesu měl sám učit ze zkušeností svých spojenců. Tato *kolektivní zkušenost*, jak Gorbačov větší respekt k socialistickým zemím nazval, měla v důsledku zvýšit autoritu Moskvy. Sovětská stimulace zahraničněpolitické spolupráce zemí Varšavské smlouvy měla

64 Memorandum from Mikhail Gorbachev to the CC CPSU Politburo on Topical Questions regarding Collaboration with Socialist Countries, June 26, 1986. In: National Security Archive [online]. [Cit. 2017-12-06.] Dostupné z: <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB504/docs/1986.06.26%20Memorandum%20from%20Mikhail%20Gorbachev%20to%20the%20CC%20CPSU%20Politburo%20on%20Topical%20Questions%20regarding%20Collaboration%20with%20Socialist%20Countries.pdf>.

probíhat při striktním dodržování zásady rovnosti a dobrovolnosti. Kreml měl nově brát v potaz názory a zájmy svých partnerů a dát jim větší, nejen formální prostor pro vlastní zahraničněpolitickou aktivitu. Gorbačov přitom dbal na to, aby principy memoranda, které v zásadě shrnulo a dále rozvádělo jeho dosavadní přístup k organizaci Varšavské smlouvy, nezůstaly jen na papíře. Sovětské politbyro tak mělo na základě apelu generálního tajemníka pověřit příslušná oddělení Ústředního výboru KSSS, ministerstva zahraničních věcí a Výboru státní bezpečnosti vypracováním konkrétních podkladů pro realizaci perestrojky ve vztazích se socialistickými zeměmi.⁶⁵

Sovětský svaz si navzdory uvedeným tendencím uchovával v politických strukturách Varšavské smlouvy klíčové postavení. Vyplývalo z jeho statutu supervelmoci, který skutečně rovnocenné partnerství ve všech aspektech činil stěžejí myslitelným. Z východoněmecké dokumentace například vyplývá, že Moskva nadále rozhodovala o přesném termínu zasedání Politického poradního výboru.⁶⁶ S ohledem na časovou vytíženost sovětského generálního tajemníka šlo o pochopitelný postup, který na rozdíl od předchozí éry sovětská strana nezneužívala k utlumování alianční spolupráce. Ačkoliv Gorbačov i po roce 1986 prosazoval, aby schůzky nejvyššího orgánu Varšavské smlouvy měly co nejméně svázanou, předem definovanou agendu, program jednání nadále schvaloval Kreml a vedení hostitelské země jeho návrhy pouze potvrzovalo.⁶⁷ Zasedání Politického poradního výboru za Gorbačova přesto plnilo praktičtější, méně ceremoniální úlohu než před rokem 1985. Měnilo se také celkové vnímání východoevropských zemí ze strany Moskvy – stěží o nich lze v druhé polovině osmdesátých let hovořit jako o pouhých jejích satelitech. Vzájemný vztah nabýval mnohem více partnerské podoby, což se projevovalo i v reálném fungování Varšavské smlouvy. Ačkoliv se určité tendence v tomto směru objevily již po Brežněvově smrti, lze souhlasit s tvrzením historika Vojtěcha Mastného, že tento sovětský přístup se plně rozvinul až během Gorbačovovy vlády.⁶⁸

Na varšavském zasedání Politického poradního výboru ve dnech 15. a 16. července 1988 Gorbačov deklaroval, že jednání nejvyššího aliančního orgánu se již vyznačuje „skutečnou soudružskou otevřeností“, nastala při něm demokratická výměna

65 Tamtéž.

66 SAPMO-BArch, f. Informationen des Sekretärs für internationale Verbindungen des ZK der SED, Hermann Axen, an Erich Honecker, 1986–1989 (DY 30/2346), zpráva člena politbyra ÚV SED Hermann Axena pro prvního tajemníka ÚV SED Ericha Honeckera o chystaném setkání vedoucích představitelů zemí Varšavské smlouvy v Moskvě z 27.10.1986.

67 Tamtéž, f. DY 30/J IV 2/2/2212, záznam z 13. zasedání politbyra ÚV SED 31.3.1987; Memorandum of Meeting between the First Secretary of the BCP (Todor Zhivkov) and the General Secretary of the CPSU (Mikhail Gorbachev), 11. May 1987. In: BAEV, J. – LOCHER, A. (ed.): *The Irresistible Collapse of the Warsaw Pact* [online]. Viz pozn. 50 [cit. 2018-12-06]. Dostupné z: http://www.php.isn.ethz.ch/kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/15867/ipublicationdocument_singledocument/7c5ea017-261e-47a4-b35d-2c28da-4f66c5/en/870511_memo_zhiv_gorb_eng.pdf.

68 MASTNÝ, V.: *The Warsaw Pact*, s. 154 (viz pozn. 3).

Zasedání Politického poradního výboru Varšavské smlouvy v květnu 1987 ve východním Berlíně. Zleva Gustáv Husák, Todor Živkov, Erich Honecker, Michail Gorbačov, Nicolae Ceaușescu, Wojciech Jaruzelski a János Kádár (foto Deutsches Bundesarchiv)

názorů a po všech stránkách se zlepšila koordinace.⁶⁹ Kremelský vládce měl sice do značné míry pravdu, avšak tempo posunů ve fungování politických struktur Varšavské smlouvy začalo zaostávat za enormně dynamickým mezinárodním vývojem v konečné fázi studené války. Sovětské vedení si problém uvědomovalo. Závěry devatenácté programové konference KSSS z června 1988 ostatně počítaly s hlubokou transformací spojeneckých vazeb mezi Sovětským svazem a dalšími socialistickými státy. Politický poradní výbor se měl v budoucnu stát čistě konzultačním orgánem a oddělit se od zreformovaných vojenských struktur Varšavské smlouvy.⁷⁰ Tyto vize Gorbačov spojencům oficiálně nastínil na zasedání nejvyššího aliančního orgánu v Bukurešti ve dnech 7. a 8. července 1989. Tlumočil názor sovětského politbyra, že ve světle mezinárodních změn by Varšavská smlouva měla projít celkovou reformou a dokončit svou proměnu z vojensko-politické aliance v organizaci politicko-vojenskou. Sovětský generální tajemník vychvaloval dosavadní přínos Varšavské smlouvy a vyjadřoval přesvědčení, že bude členským zemím dobře sloužit i v nových

69 NA, f. 1261/0/9, sv. 79/88, záznam ze 79. zasedání předsednictva ÚV KSČ 20.7.1988, bod 1, Informace o setkání vedoucích delegací členských států Varšavské smlouvy dne 16. července 1988.

70 Viz SKRZYPEK, Andrzej: *Dyplomatyczne dzieje PRL w latach 1956–1989*. Warszawa, Pułtusk 2010, s. 391.

mezinárodních podmínkách.⁷¹ Její zásadní politická transformace ovšem narážela na mnoho problémů. Hlavním z nich byla začínající fragmentace „šestky“, která v důsledku mezinárodněpolitických i vnitřních změn v zemích východního bloku a rozvolněného dozoru Moskvy ztrácela svou někdejší jednotu. Nejen Rumunsko, ale od roku 1988 také stále zřetelněji reformně orientované Polsko a Maďarsko sledovaly v rámci aliance především vlastní cíle.

Výbor ministrů zahraničních věcí

Velmi důležitou úlohu v politických strukturách Varšavské smlouvy hrál i po roce 1985 Výbor ministrů zahraničních věcí. Lišila se však od pozdních let Brežněvovy vlády, kdy v důsledku toho, že se nescházel Politický poradní výbor, představoval tento orgán jediné skutečně fungující politické grémium aliance na vysoké úrovni zastoupení. V Gorbačovově éře zasedal Výbor ministrů zahraničních věcí pravidelně dvakrát ročně, na jaře a na podzim; v rámci postupujících snah o větší politizaci Varšavské smlouvy na úkor jejího vojenského rozměru pak v roce 1989 začal jednat společně s Výborem ministrů obrany vpředvečer zasedání Politického poradního výboru.⁷²

První schůzka tohoto grémia v Gorbačovově éře se nicméně uskutečnila až po zásadní změně v čele sovětské diplomacie. Dlouholetého ministra zahraničních věcí Andreje Gromyka 28. července 1985 na Gorbačovův návrh nahradil Eduard Ševardnadze. Šlo o překvapivý krok. Nový ministr byl povahově přesným opakem svého předchůdce. Navíc postrádal jakékoliv zkušenosti s mezinárodní politikou, celou dosavadní kariéru prožil v Gruzii. Záměrům generálního tajemníka se však nikdo v sovětském vedení neodvážil oponovat, jak bylo touto dobou typické. Gorbačov svým rozhodnutím naznačil, že hodlá provést zásadní změny v sovětské zahraniční politice a chopit se jejích otěží. Ševardnadzeho si vybral především díky silné důvěře, kterou k němu choval od sedmdesátých let. S ohledem na nezkušenost nového ministra Gromyko jistou dobu nadále udával v sovětské diplomacii důležitý tón. To skončilo na počátku roku 1986, kdy tandem Gorbačov–Ševardnadze za pomoci loajálních spolupracovníků získal monopol na formulování sovětské zahraniční linie.⁷³

Tento vývoj se projevil i v organizaci Varšavské smlouvy. První schůzka Výboru ministrů zahraničních věcí, které se Ševardnadze účastnil, se konala ve dnech 19. a 20. března 1986 ve Varšavě. Její atmosféra se oproti dřívějšíku

71 MASTNÝ, V. – BYRNE, M. (ed.): *A Cardboard Castle?*, s. 644–654, dokument 146 – Records of the Political Consultative Committee Meeting in Bucharest, 7.–8. 7. 1989.

72 NA, f. 1261/0/9, sv. P124/89, záznam ze zasedání předsednictva ÚV KSČ 12.7.1989, bod 1, Zpráva o průběhu a výsledcích zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy.

73 Srv. VOLKOGONOV, Dmitrij: *The Rise and Fall of the Soviet Empire*. London, HarperCollins Publishers 1999, s. 491; ZUBOK, V.: *A Failed Empire*, s. 280 (viz pozn. 20); McGIFFERT EKEDAH, Carolyn – GOODMAN, Melvin: *The Wars of Eduard Shevardnadze*. Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press 1997, s. 36 n.

radikálně proměnila. Důkazem bylo i zařazení dříve tabuizovaného tématu sovětského postupu v Afghánistánu na program jednání. Ševardnadze zde vystoupil s kritikou dosavadní práce Výboru ministrů zahraničních věcí, ztotožňoval se však s Gorbačovem v názoru, že během uplynulého roku se podařilo politickou spolupráci členských států aliance posunout na výrazně flexibilnější a lepší úroveň. Od příštích schůzek pak očekával méně formalismu a více „přímých soudružských kontaktů“.

Sovětský ministr předpokládal, že vzestup politické role Varšavské smlouvy, k němuž docházelo od nástupu Jurije Andropova, v nadcházejících letech ještě zesílí. Podle jeho představ měla aliance nadále generovat velké mírové iniciativy, zároveň se ale měla stát i důležitou platformou pro výměnu informací na mnoha úrovních. Ačkoliv Sovětský svaz z pochopitelných důvodů nesdílel se spojenci veškeré podrobnosti, Ševardnadze (podobně jako Gorbačov) začal spojence obšírně informovat o hlavních cílech a problémech sovětské zahraniční a bezpečnostní politiky. Neměla se opakovat „překvapení“, jako byla pro členy Varšavské smlouvy například instalace sovětských raket na Kubě či vojenská intervence v Afghánistánu. Ševardnadze také podněcoval otevřenější debatu a skutečnou výměnu názorů na dané otázky. Za tímto účelem se také začali v rámci výboru scházet k uzavřeným rozhovorům samotní ministři zahraničí. Mezi roky 1986 a 1989 se jejich konzultace zpravidla konaly před i po hlavním jednání širších delegací.⁷⁴

Úpravy fungování Výboru ministrů zahraničních věcí, které se dočkaly podpory od sovětských spojenců, souvisely se zamýšleným posunem politické funkce Varšavské smlouvy ze strany Kremlu. Organizace před rokem 1985 sloužila především k formulování společné zahraniční politiky zemí východního bloku a k vydávání kolektivních prohlášení k mezinárodnímu vývoji, které navzdory dílčím úlitbám menším zemím reprezentovaly převážně postoje Moskvy. Nyní se měl v obou případech více odrážet pohled sovětských spojenců. Takový koncept nutně vyžadoval lepší sdílení informací potřebných k tomu, aby bylo možné důsledně zvažovat další postup. Ševardnadze v těchto intencích podal na zmíněném jednání ve Varšavě spojencům zprávu i o tak interní záležitosti, jakou byla chystaná reorganizace sovětského ministerstva zahraničních věcí (kde měla mimo jiné vzniknout správa pro vojenskopolitické otázky, důležitá i z pohledu Varšavské smlouvy). Jednotlivé země Ševardnadze vyzval, aby samy konkretizovaly, jaký typ informací je primárně zajímavá, aby je mohly dostávat od Sovětů z první ruky, například prostřednictvím zastupitelských orgánů v Moskvě. Ostatně velvyslanci měli hrát v lepší politické spolupráci členů aliance do budoucna velkou roli.⁷⁵

Neznamená to, že Moskva po roce 1986 využívala Výbor ministrů zahraničních věcí pouze ke sdílení informací se spojenci. Nadále šlo také o platformu, jejímž prostřednictvím členské státy Varšavské smlouvy vyjadřovaly podporu sovětské linii v rozhovorech dvou supervelmocí. Nebylo náhodné, že v listopadu 1987 se

74 Srv. LOCHER, A.: *Shaping the Policies of the Alliance* [online] (viz pozn. 3).

75 NA, f. 1261/0/9, sv. P3/86, záznam z 3. zasedání předsednictva ÚV KSČ 10.4.1986, bod 3, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy ve Varšavě 19. a 20. března 1986.

grémium sešlo bezprostředně před cestou Eduarda Ševardnadzeho k důležitým odzbrojovacím jednáním ve Washingtonu.⁷⁶ Východoněmecké vedení přiznávalo, že vyjádření kolektivní podpory sovětskému ministrovi představovalo těžiště této schůzky.⁷⁷

Varšavské zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí v březnu 1986 přineslo také důležitou diskusi o tom, jak by v budoucnu měly vypadat dokumenty vydávané jménem aliance. V zásadě panovala shoda, že nemusí být příliš rozsáhlé. Měly se zaměřovat na aktuální a nové mezinárodněpolitické fenomény, nikoliv pouze stále dokola opakovat obecné či známé postoje Východu. Proti záměru vystoupilo pouze Rumunsko. Jeho přístup ale nebyl čistě obstrukční – spíše jej motivovala snaha, aby nadále rezonovaly dosud nevyslyšené rumunské iniciativy.⁷⁸ Přístup „šestky“, který spolu s Moskvou naopak propagovala například Budapešť, nakonec do budoucna převládl.⁷⁹ S ohledem na pravidelnou a výrazně větší frekvenci aliančních schůzek v Gorbačovově éře ostatně neustálé opakování již řečeného ztrácelo smysl. Proměnu v jednání Výboru ministrů zahraničních věcí ukazuje i skutečnost, že závěrečná deklarace z varšavského zasedání byla upravena do finální podoby až po vystoupení všech delegací, které byly nezvykle iniciativní. Moskva tento přístup ústy Ševardnadzeho ocenila a pochvalovala si také zlepšující se koordinaci zahraničněpolitických aktivit členských zemí Varšavské smlouvy po linii diplomatických resortů, která se projevila například při prezentaci československo-východoněmecké iniciativy vůči Spolkové republice Německo navrhuující vznik zóny bez chemických zbraní.⁸⁰ Mezi členskými státy panovala shoda, že těžiště rozšiřování konzultací

76 *Tamtéž*, sv. P49/87, záznam ze 49. zasedání předsednictva ÚV KSČ 11.11.1987, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Praze ve dnech 28. a 29. října 1987.

77 *SAPMO-BArch*, f. DY 30/J IV 2/2/2246, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 3.11.1987, příloha č. 3 k záznamu č. 44.

78 *NA*, f. 1261/0/9, sv. P3/86, záznam z 3. zasedání předsednictva ÚV KSČ 10.4.1986, bod 3, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy ve Varšavě 19. a 20. března 1986.

79 *Tamtéž*, sv. P49/87, záznam ze 49. zasedání předsednictva ÚV KSČ 11.11.1987, bod 6, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Praze ve dnech 28. a 29. října 1987; *tamtéž*, sv. P91/88, záznam z 91. zasedání předsednictva ÚV KSČ 2.11.1988, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Budapešti ve dnech 28. a 29. října 1988.

80 Iniciativa původně vzešla z rozhovorů mezi východoněmeckou SED a západoněmeckou sociální demokracií (SPD). Výrazně se v ní projevil i pobídka švédského premiéra Olofa Palmeho. Po konzultacích se sovětskou stranou nakonec návrh prezentovaly společně vlády NDR a ČSSR, Varšavská smlouva ovšem jejich krok formálně podpořila. (*SAPMO-BArch*, f. DY 30/J IV 2/2/2124, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 6.8.1985, příloha č. 3 k záznamu č. 31; *NA*, f. 1261/0/8, sv. P141/85, záznam ze 141. zasedání předsednictva ÚV KSČ 29.10.1985, bod 1, Výsledky zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy v Sofii.)

nesmí ležet pouze v pravidelných periodických schůzkách Výboru ministrů zahraničních věcí, ale že je musí doplnit neformální a operativní rozhovory *ad hoc*.⁸¹

Skutečnost, že stejně jako v případě Politického poradního výboru Moskva přikládala takovou důležitost tomu, aby se schůzky Výboru ministrů zahraničních věcí zbavily formálnosti a sešňorovanosti, vypovídá mnoho o dosavadním charakteru politické spolupráce ve Varšavské smlouvě. Pouhé posilování multilaterálních prvků prostřednictvím kolektivnějšího sestavování dokumentů či zřizování nejrozličnějších komisí a pracovních skupin nestačilo. Gorbačovovo vedení muselo přistoupit ke změně samotného rázu a účelu aliančních jednání. Eduard Ševardnadze tak ve Varšavě vystoupil proti dosavadní praxi upozadování některých problémů, případně jejich záměrnému zamlčování. Skutečnost, že politické mechanismy Varšavské smlouvy dosud fungovaly nejen nepravidelně, ale do velké míry též formálně, přiznal v neoficiální části jednání v polské metropoli i československý ministr zahraničí Bohuslav Chňoupek.⁸² Podle svědectví již zmíněného diplomata Jerzyho Nowaka změnu atmosféry v politických strukturách aliance podnítily i Ševardnadzeho instrukce sovětským diplomatům, aby vůči zástupcům ostatních členských zemí uplatňovali partnerský přístup.⁸³

Proměny fungování Výboru ministrů zahraničních věcí v Gorbačovově éře se projeví v jeho operativnosti. V říjnu 1986 se například orgán sešel v Bukurešti o dva dny dříve, než se původně plánovalo, jelikož sovětské vedení chtělo spojení co nejrychleji informovat o rozhovorech mezi Ronaldem Reaganem a Michailem Gorbačovem v Reykjavíku.⁸⁴ Ševardnadze o nich příznačně své protějšky zpravil na setkání v úzkém kruhu ministrů, nikoliv na plenárním zasedání delegací.⁸⁵ Změny v tomto grémii podněcoval přímo i sovětský generální tajemník. Ten například během přijetí účastníků moskevské schůzky Výboru ministrů zahraničních věcí v březnu 1987 bezprecedentně vyzval přítomné ministry, aby mu jeden po druhém sdělili své názory na činnost tohoto aliančního orgánu. Ti vesměs oceňovali novou demokratičtější atmosféru, otevřenost při nastolování otázek a hledání cest k jejich řešení.

81 NA, f. 1261/0/9, sv. P3/86, záznam z 3. zasedání předsednictva ÚV KSČ 10.4.1986, bod 3, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy ve Varšavě 19. a 20. března 1986.

82 *Tamtéž*.

83 Viz NOWAK, J.: *Od hegemonii do agonii*, s. 63 (viz pozn. 5).

84 Gorbačov nejprve hodlal o jednání s Reaganem informovat stranické představitele zemí východního bloku na listopadovém setkání k ekonomickým otázkám v Moskvě. Nakonec však sovětské vedení rozhodlo, že své spojení zpraví již na jednání Výboru ministrů zahraničních věcí a straniční vůdci otázku projednají s časovým odstupem hlouběji. Bylo to výrazem ochoty Kremlu debatovat se spojenci o stejných otázkách častěji a na různých úrovních.

85 Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Bukurešti ve dnech 14. a 15. října 1986, 18.10.1986. In: Parallel History Project on Cooperative Security (PHP) [online]. Viz pozn. 3 [cit. 2018-12-06]. Dostupné z: http://www.php.isn.ethz.ch/kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/20516/ipublicationdocument_singledocument/ce4eea02-39a9-4ec8-ac8d-51d4d4830fa4/cs/141086_InformationReport.pdf.

Některé dlouhodobě zažité reflexy přesto mizely jen pozvolna. Je třeba si uvědomit, že politických schůzek Varšavské smlouvy se i nadále účastnili aktéři, jejichž postoje se formovaly během brežněvovské éry. Podstata změn tandemu Gorbačov–Ševardnadze jim do značné míry unikala. Během oficiálních programů zasedání výboru tak hlavně ministři zahraničí Bulharska, Československa a Polska cítili potřebu vracet se ve svých referátech k nedávným plénům Ústředního výboru KSSS a pateticky adorovat jejich vliv na zahraniční politiku, případně ujišťovat o podpoře svých zemí.⁸⁶ Charakteristická jsou v tomto směru slova Bohuslava Chňoupka: „Perestrojka a glasnost se zařadila do světového lexikonu vedle pojmů mír, razrjadka (détente) či sputnik.“⁸⁷ Dodejme, že v zásadě demonstrativním souhlasem a opakováním tezí, které zazněly již předtím v oficiální části zasedání, se v prvních letech Gorbačovovy vlády vyznačovala i některá vystoupení jeho protějšků na neformálních jednáních Politického poradního výboru.⁸⁸ V polovině roku 1987 přesto sovětský generální tajemník mohl oprávněně hovořit o nezanedbatelném zlepšení činnosti Výboru ministrů zahraničních věcí.⁸⁹

Obdobně jako nejvyšší straniční představitelé se i ministři zahraničních věcí zemí Varšavské smlouvy začali scházet také mimořádně. Šlo o přímý důsledek Gorbačovovy snahy, aby byli sovětsí spojenci podrobně a otevřeně informováni o rozhovorech představitelů supervelmocí. První z takových setkání se uskutečnilo 23. února 1988 v Praze. Rychlost, s jakou bylo svoláno, dokumentovala výrazné zvýšení akceschopnosti politických struktur Varšavské smlouvy, které se v druhé polovině osmdesátých let stávaly skutečně důležitým informačním fórem. Členské státy se v tomto směru inspirovaly mechanismy fungování Severoatlantické aliance. Hlavním bodem pražského jednání byl referát Eduarda Ševardnadzeho o únorové návštěvě amerického ministra zahraničí George Schultze v Moskvě. Sovětský ministr svým protějškům zevrubně tlumočil názory americké strany na mezinárodní situaci. Ve stejném termínu se sešla také Rada Severoatlantické aliance, kde Schultz informoval americké spojence o sovětských postojích.⁹⁰ Daný formát se ve Varšavské smlouvě jednoznačně osvědčil. Ukazuje to skutečnost, že Sověti o pouhé dva měsíce později svolali obdobné setkání do východního Berlína. Agendu tentokrát tvořil nejen bezprostřední rozbor dalšího jednání Ševardnadzeho se Schultzem v Ženevě; Michail Gorbačov považoval za důležité, aby konzultace ve Varšavské

86 NA, f. 1261/0/9, sv. P32/87, záznam z 32. zasedání předsednictva ÚV KSČ 30.3.1987, bod 1, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Moskvě ve dnech 24. a 25. března 1987.

87 *Tamtéž*, Vystoupení ministra zahraničních věcí ČSSR s. B. Chňoupka, 24.3.1987.

88 *Tamtéž*, sv. P11/86, záznam z 11. zasedání předsednictva ÚV KSČ 17.6.1986, bod 1b, Zpráva o setkání generálních a prvních tajemníků ÚV komunistických a dělnických stran členských států Varšavské smlouvy.

89 *Tamtéž*, sv. P37/87, záznam z 37. zasedání předsednictva ÚV KSČ 1.6.1987, bod 1, Zpráva o průběhu a výsledcích zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy v Berlíně.

90 *Tamtéž*, sv. P61/88, záznam z 61. zasedání předsednictva ÚV KSČ 25.2.1988, bod 7, Informace o setkání ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Praze 23. února 1988.

smlouvě proběhly i před jeho rozhovory s Ronaldem Reaganem v Moskvě. Charakteristickým rysem schůzky pak byla otevřenost, s níž šéf sovětské diplomacie odpovídal na dotazy svých partnerů.⁹¹

Uvedený přístup korespondoval s vizí, kterou pro další spolupráci vedoucích diplomatických resortů v rámci Varšavské smlouvy nastínil Ševardnadze v březnu 1988 na pravidelném zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí v Sofii. Tou dobou se dle sovětského názoru již podařilo z výboru vymýt zbytky často zmiňovaného formalismu a transformovat jej v efektivní nástroj pro formulování skutečně společné alianční politiky.⁹² Obdobné přesvědčení panovalo i mezi sovětskými spojenci; hlasitě ho prezentoval například východoněmecký ministr zahraničních věcí Oskar Fischer.⁹³ Sovětské vedení se proto rozhodlo agendu tohoto orgánu modifikovat: v budoucnu neměl jednat o běžných otázkách, které mohly řešit četné expertní skupiny fungující tou dobou ve Varšavské smlouvě, ale spíš diskutovat o skutečně důležitých věcech, především o průběhu perestrojky a jejích variant v jednotlivých členských zemích. Šlo o další pokus, jak změnit působnost Varšavské smlouvy – v Brežněvově éře, především po roce 1968, Moskva nechtěla o vnitřních záležitostech členských zemí na oficiálních aliančních grémiích vůbec jednat. Ševardnadze si uvědomoval, že mezi diplomaty zemí východního bloku se o naléhavých vnitřních problémech při oficiálních příležitostech běžně nehovoří. Proto opět apeloval na posílení neformálních kontaktů ministrů zahraničních věcí, které by usnadnily projednávání společensko-ekonomických reforem v jednotlivých členských státech.⁹⁴

Moskva tedy měla zájem se zeměmi východního bloku volně diskutovat o perestrojce na multilaterální bázi a hodlala k tomu využít pozměněných mechanismů Varšavské smlouvy, které v druhé polovině osmdesátých let umožňovaly i méně svázaná setkání. V daných intencích Ševardnadze také na schůzce Výboru ministrů zahraničních věcí v říjnu 1988 v Budapešti pozval své protějšky do Sovětského svazu, kde měli na přelomu jara a léta následujícího roku několik dní v neformální atmosféře debatovat o perspektivách mezinárodního vývoje i spolupráce ve Varšavské smlouvě.⁹⁵

91 *Tamtéž*, P71/88, záznam ze 71. zasedání předsednictva ÚV KSČ 17.5.1988, bod 3, Informace o setkání ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Berlíně.

92 *Tamtéž*, sv. P65/88, záznam z 65. zasedání předsednictva ÚV KSČ 31.3.1988, bod 4, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Sofii.

93 *SAPMO-BArch*, f. Tagungen der Außenminister der Teilnehmerstaaten der Warschauer Vertrages in Berlin, Sofia 1988–1989 (DY 30/2356), Rede des Ministers für Auswärtige Angelegenheiten der DDR, Genossen Oskar Fischer, auf der Tagung des Komitees der Außenminister der Teilnehmerstaaten des Warschauer Vertrages am 29. und 30. März 1988 in Sofia, nedatováno.

94 *NA*, f. 1261/0/9, sv. P65/88, záznam z 65. zasedání předsednictva ÚV KSČ 31.3.1988, bod 4, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Sofii.

95 *Tamtéž*, sv. P91/88, záznam z 91. zasedání předsednictva ÚV KSČ 2.11.1988, bod 6, Vystoupení ministra zahraničních věcí Svazu sovětských socialistických republik E. A. Ševardnadze na zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Budapešti 28.–29. října 1988.

Ministři zahraničí Spojených států George Schultz (vlevo) a Sovětského svazu Eduard Ševardnadze při jednání o omezení zbrojení v dubnu 1987 v Moskvě. Sovětský státník v rámci Výboru ministrů zahraničních věcí nebývale otevřeně informoval své partnery z Varšavské smlouvy o sovětsko-amerických vztazích a postupu odzbrojovací agendy (foto RIA Novosti, autor Sergej Gunějev)

Ševardnadze čerpal inspiraci na Západě, konkrétně ve schůzkách ministrů zahraničních věcí Evropského hospodářského společenství. Na bukurešťském zasedání Politického poradního výboru v červenci 1989 svým partnerům připomněl, že jejich protějšky v EHS se setkávají téměř každý týden, přičemž neřeší jen politické či vojenské otázky, ale i ekonomické záležitosti. Varšavská smlouva z toho měla vyvodit odpovídající závěr. Sovětské plány však vpředvečer zhroucení komunistické moci ve východní Evropě již narážely na výše zmíněnou fragmentaci názorů členských zemí aliance, která odrážela především odlišné postoje k reformě státněsocialistického zřízení i sledovaným mezinárodním cílům. Snahy Moskvy jednat v rámci Varšavské smlouvy o ekonomických otázkách tak podpořil například rumunský ministr zahraničních věcí Ioan Totu, který argumentoval, že podobnou problematikou se zabývají i ministři zahraničních věcí zemí NATO. Proti tomu ale vystoupil jeho maďarský kolega Gyula Horn. Reformně orientované maďarské vedení, které tehdy začalo své vazby na Varšavskou smlouvu zřetelně oslabovat, požadovalo, aby Výbor ministrů zahraničních věcí řešil pouze ekonomické záležitosti bezprostředně související se zahraniční politikou a nevměšoval se do kompetence Rady vzájemné hospodářské pomoci. Změnu postoje Budapeště dobře dokumentoval požadavek, aby na schůzkách Varšavské smlouvy napříště nebyla přijímána společná komuniké – členské státy naopak měly získat možnost vyjadřovat svá, od alianční linie

odlišná stanoviska.⁹⁶ Nastala tak dříve nemyslitelná situace: Maďarsko jako jeden z dlouhodobě nejloajálnějších členů aliance vystupovalo proti sovětským plánům, zatímco dlouhá léta rebelující Rumunsko je nyní podporovalo.

Moskva se svých záměrů vzdát nechtěla, neprosazovala je však asertivně jako před rokem 1985. Ševardnadze se tak rozhodl jít na varšavském jednání Výboru ministrů zahraničních věcí v listopadu 1989 příkladem a obšírně zde referoval, jak v Sovětském svazu probíhá perestrojka.⁹⁷ Jasnou snahu Sovětského svazu a některých dalších zemí, například Československa a Rumunska, jednat ve Varšavské smlouvě o vzájemné hospodářské spolupráci ilustroval fakt, že poprvé v historii aliance byli na jednání přizváni také ministři zahraničního obchodu.⁹⁸

Výbor ministrů zahraničních věcí se v Gorbačovově éře stal také jedním z klíčových fór pro debaty o možné hlubší institucionální reformě politických struktur Varšavské smlouvy. Odvíjely se zpravidla v úzkém neformálním kruhu ministrů, nikoliv na jednání celých delegací.⁹⁹ Zlepšení mechanismů spolupráce ve Varšavské smlouvě zůstávalo kontinuálním tématem porad uvedeného orgánu fakticky až do rozpadu aliance. Lze souhlasit s historičkou Annou Locherovou, že jeden z důvodů, proč se tato debata příliš neposouvala, spočíval v tom, že vedení členských zemí v tomto ohledu – přinejmenším do dubna 1989 – nevydávala konstruktivní instrukce.¹⁰⁰

Schůzky náměstků ministrů zahraničí a expertní skupiny

Politická spolupráce ve Varšavské smlouvě se i po roce 1985 odehrávala také na nižší úrovni zastoupení. Právě zde se často dojednávaly důležité kompromisy a připravovaly podklady pro vrcholné alianční schůzky.¹⁰¹ Již na sofijském zasedání Politického poradního výboru v říjnu 1985 byl potvrzen záměr nadále pořádat jednání

96 *Tamtéž*, sv. P124/89, záznam ze 124. zasedání předsednictva ÚV KSČ 12.7.1989, bod 1, Zpráva o průběhu a výsledcích zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy.

97 *Tamtéž*, sv. P137/89, záznam ze 137. zasedání předsednictva ÚV KSČ 2.11.1989, bod 6, Informace o průběhu a výsledcích zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy ve Varšavě.

98 *Tamtéž*, sv. P135/89, záznam ze 135. zasedání předsednictva ÚV KSČ 19.10.1989, bod 15, Obeslání zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy.

99 *Tamtéž*, sv. P32/87, záznam z 32. zasedání předsednictva ÚV KSČ 30.3.1987, bod 1, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Moskvě ve dnech 24. a 25. března 1987; *tamtéž*, sv. P108/89, záznam ze 108. zasedání předsednictva ÚV KSČ 16.3.1989, bod 13, Obeslání zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy.

100 LOCHER, A.: *Shaping the Policies of the Alliance* [online] (viz pozn. 3).

101 Návrhy aliančních výzev zpravidla – ale již nikoliv výhradně – vypracovávala sovětská strana a poté je předávala dalším členským státům k posouzení. Následovalo jejich kolektivní projednání v expertních skupinách či na schůzkách náměstků ministrů zahraničních věcí. Typicky se tato procedura uplatňovala u prohlášení Varšavské smlouvy adresovaných Radě NATO. (NA, f. 1261/0/9, sv. P115/89, záznam ze 115. zasedání předsednictva ÚV KSČ 3.5.1989, bod 6, Informace o návrhu výzvy členských států Varšavské smlouvy členským státům NATO.)

náměstků ministrů zahraničních věcí i expertních skupin.¹⁰² Připomeňme, že rozhovory náměstků hrály v mechanismu organizace významnou úlohu, v sedmdesátých letech dokonce do jisté míry nahrazovaly neexistující stálý sekretariát.¹⁰³ Přesný počet schůzek náměstků v Gorbačovově éře je obtížné určit. Na rozdíl od zasedání vyšších grémií, Politického poradního výboru a Výboru ministrů zahraničních věcí, nebyly automaticky medializovány. Zároveň není jisté, zda se dochovaly záznamy o všech takových konzultacích. Podle historika Csáby Békése však právě v roce 1986 dosáhla frekvence jednání náměstků ministrů zahraničí vrcholu – uskutečnilo se jich hned osm.¹⁰⁴ Eventuální zveřejnění informací o schůzkách v tisku se zřejmě odvíjelo od jejich agendy, respektive možného propagandistického využití.¹⁰⁵ Setkání nadále probíhala *ad hoc*, apely k jejich svolávání v přesně daných termínech přes údajně vysoký přínos zůstávaly nevyslyšeny, obdobně jako v minulosti.¹⁰⁶ Schůzky neiniciovala výhradně Moskva, s návrhy na jejich pořádání přicházely i ostatní země. Konaly se zpravidla v metropoli státu, který jednání svolal.¹⁰⁷

Tematicky úzce zaměřené konzultace náměstků ministrů zahraničních věcí probíhaly jako jistá paralela k jednání stále častěji vytvářených expertních skupin.¹⁰⁸ Eduard Ševardnadze v říjnu 1986 vyzdvihl nutnost těsněji spolupracovat po obou zmíněných liniích a rozšiřovat agendu takových jednání. Náměstci ministrů zahraničí tak v následujícím roce měli diskutovat například o vídeňské schůzce Konference o bezpečnosti a spolupráci, Blízkém východu, ženevské konferenci o odzbrojení, politice vůči Hnutí nezúčastněných zemí, lidských právech a humanitárních otázkách,

102 AAN, f. PZPR KC, sign. V/281, záznam ze zasedání politbyra ÚV PSDS 24.10.1985, Notatka informacyjna dot[ycząca] narady Doradczego Komitetu Politycznego państw-stron Układu Warszawskiego w Sofii (22–23 października br.).

103 BÍLÝ, M.: *Varšavská smlouva 1969–1985*, s. 42 (viz pozn. 2).

104 BÉKÉS, Csaba – LOCHER, Anna – NEUNLIST, Christian (ed.): *Records of the Meetings of the Warsaw Pact Deputy Foreign Ministers* [online]. Washington, D.C. – Zürich, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, September 2005. [Cit. 2018-12-06.] Dostupné z: https://www.files.ethz.ch/isn/108639/11_WP_Dep_Foreign_Ministers.pdf.

105 SAPMO-BArch, DY 30/J IV 2/2/2147, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 17.12.1985, příloha č. 6 k záznamu č. 52.

106 AMZV, f. Porady kolegia (PK 1953–1989), kolegium ministra č. 258, Porada náměstků ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy o problematice Hnutí nezúčastněných zemí a o dalších otázkách týkajících se problémů Asie, Afriky, Latinské Ameriky a Oceánie, 10.2.1986.

107 V roce 1986 například NDR iniciovala jednání o aktuálním přístupu Varšavské smlouvy k Hnutí nezúčastněných zemí a mimoevropským otázkám, PLR navrhla konzultace před začátkem vídeňské schůzky KBSE, zatímco SSSR svolal rozhovory k pokračování ženevské konference o odzbrojení v roce 1987 (*tamtéž*; SAPMO-BArch, DY 30/J IV 2/2/2159, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 25.3.1986, příloha č. 8 k záznamu č. 12; *tamtéž*, DY 30 J IV 2/2/2189, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 21.10.1986, příloha č. 2 k záznamu č. 27).

108 NA, f. 1261/0/9, sv. P3/86, záznam ze 3. zasedání předsednictva ÚV KSČ 10.4.1986, bod 3, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy ve Varšavě 19. a 20. března 1986.

vídeňských odzbrojovacích jednáních či vývoji v Tichomoří.¹⁰⁹ Následně se náměstci sešli ještě k posouzení postupu při úsilí o snížení stavu ozbrojených sil a konvenční výzbroje v Evropě, při vytváření nového kolektivního systému mezinárodní bezpečnosti a při formulování politiky Varšavské smlouvy vůči skandinávským zemím.¹¹⁰ V souvislosti s rozšiřováním agendy organizace panovala mezi jejími členy shoda, že na úrovni náměstků ministrů zahraničních věcí je třeba koordinovat také přístup k nezávislým a rozvojovým státům.¹¹¹ Na rozdíl od pozdní Brežněvovy éry se však Kreml nesnažil jednat pod záštitou Varšavské smlouvy o mimoevropských otázkách za přítomnosti zástupců neevropských sovětských spojenců, situaci s nimi nyní sověští diplomaté rozebírali separátně.¹¹² Diplomaty těchto zemí bývali v druhé polovině osmdesátých let na alianční jednání náměstků ministrů zahraničních věcí zváni jen v ojedinělých případech, především pokud se jich přímo dotýkala projednávaná agenda.¹¹³ Jednání v širším kruhu socialistických zemí se Moskva snažila přesouvat na jinou úroveň, například na zintenzivněné porady tajemníků ústředních výborů vládnoucích stran pro jednotlivé oblasti, především ideologii a mezinárodní otázky. Ty měly být doplňkem ke všeobecnému posilování politických kontaktů v rámci Varšavské smlouvy, která rozhodně nebyla výhradním informačním kanálem zemí východního bloku.¹¹⁴

Význam jednání náměstků ministrů zahraničních věcí v Gorbačovově éře však oproti sedmdesátým letům klesal. Důvodem bylo jednak celkové zlepšení politické spolupráce na vyšší úrovni ve Varšavské smlouvě, jednak fungování nově

109 Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Bukurešti ve dnech 14. a 15. října 1986, 18.10.1986 [online]. Viz pozn. 84 [cit. 2018-12-06].

110 NA, f. 1261/0/9, sv. P32/87, záznam ze 32. zasedání předsednictva ÚV KSČ 30.3.1987, bod 1, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Moskvě ve dnech 24. a 25. března 1987.

111 SAPMO-BArch, DY 30/J IV 2/2/2147, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 17.12.1985, příloha č. 6 k záznamu č. 52; NA, f. 1261/0/9, sv. P10/86, záznam z 10. zasedání předsednictva ÚV KSČ 2.6.1986, Zpráva generálního tajemníka Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy, náměstka ministra zahraničních věcí MLR soudruha Mikloše (sic) Barity o splnění úkolů stanovených na sofijském zasedání Politického poradního výboru, o politické spolupráci v rámci Varšavské smlouvy (návrh).

112 Ve dnech 8. a 9. ledna 1987 se v Moskvě například konala schůzka náměstků ministrů zahraničních věcí Vietnamu, Severní Koreje, Laosu, Kambodži, Mongolska a SSSR, která se zabývala rozbořením situace v Asii. Uskutečnila se přitom v zásadě paralelně s obdobným jednáním v rámci Varšavské smlouvy, uspořádaným koncem téhož měsíce. (AMZV, f. PK 1953–1989, kolegium ministra č. 267, Konzultace náměstků ministrů zahraničních věcí států VS k otázkám upevnění míru a bezpečnosti v asijsko-tichomořské oblasti, 17.2.1987.)

113 *Tamtéž*, kolegium ministra č. 9/1989, Konzultace náměstníků ministrů zahraničních věcí států VZ a Kuby k otázkám vývoje v Latinskeji Americe, 13.3.1989.

114 NA, f. 1261/0/9, sv. P26/87, záznam z 26. zasedání předsednictva ÚV KSČ 30.1.1987, bod 7, Průběh a výsledky porady tajemníků ústředních výborů bratrských stran socialistických zemí pro mezinárodní a ideologické otázky ve Varšavě; *tamtéž*, sv. P132/89, záznam ze 132. zasedání předsednictva ÚV KSČ 27.9.1989, bod 6, Informace o poradě ideologických tajemníků ústředních výborů komunistických a dělnických stran socialistických zemí v Berlíně ve dnech 21. a 22. září 1989.

zřizovaných aliančních expertních skupin a komisí, jejichž hlavní poslání bylo velmi podobné – kolektivní příprava dokumentů a prohlášení, které následně Varšavská smlouva prezentovala jako celek.¹¹⁵ Expertní skupiny přitom na rozdíl od náměstků zahraničních věcí jednaly periodicky. O vytvoření nových expertních skupin rozhodlo již první zasedání Politického poradního výboru za Gorbačovovy vlády v říjnu 1985. Dodejme, že sovětská strana i v tomto směru začala respektovat návrhy svých spojenců. Expertní skupiny ostatně většinou zasedaly v metropoli země, která jejich vznik doporučila.¹¹⁶ Velmi aktivně v tomto ohledu vystupovalo Rumunsko, které většinu svých iniciativ hodlalo v rámci Varšavské smlouvy projednávat právě v tomto formátu.¹¹⁷ Zřízení jednotlivých skupin mohl odsouhlasit nejen Politický poradní výbor, ale též Výbor ministrů zahraničních věcí.¹¹⁸

Jednání expertních skupin probíhalo utajeně, zpočátku o nich nebyly vydávány žádné veřejné informace. Jejich existenci poodhalil až 1. května 1987 maďarský ministr zahraničních věcí Péter Várkonyi v rozhovoru pro list *Népszabadság*. Obecně v něm také konstatoval, že politické orgány Varšavské smlouvy se oproti minulosti scházejí častěji a že v alianci panuje větší otevřenost a informovanost, což spojil s rostoucí kvalitou jejích iniciativ, na nichž se podílely všechny členské země.¹¹⁹ Není překvapivé, že právě reformám nakloněné maďarské vedení následně přišlo s návrhem, aby o jednání expertních skupin byly publikovány alespoň krátké tiskové zprávy. Tuto snahu ale zablokovalo Rumunsko, které odmítalo *glasnost* a požadovalo, aby se zveřejňovala pouze alianční jednání od úrovně náměstků ministrů zahraničních věcí výše.¹²⁰

Význam expertních skupin zřejmě na počátku Gorbačovovy vlády členové Varšavské smlouvy přeceňovali. Jejich zřizování nepochybně napomáhala jistá euforie ze skutečnosti, že aliance začala mnoho otázek poprvé projednávat na skutečně multilaterální bázi. Již v prosinci 1985 se ale ukázalo, že na jednání není nutné

115 *SAPMO-BArch*, f. Büro Hermann Axen (DY 30 IV 2/2.035), DY 30 IV 2/2.035/30, zpráva ministra zahraničních věcí NDR Oskara Fischera pro tajemníka ÚV SED Hermann Axena z 5.3.1986.

116 *AAN*, f. PZPR KC, sign. V/281, záznam ze zasedání politbyra ÚV PSDS 24.10.1985, Notatka informacyjna dot[ycząca] narady Doradczego Komitetu Politycznego państw-stron Układu Warszawskiego w Sofii (22–23 października br.).

117 Rumuni na sofijském zasedání Politického poradního výboru v říjnu 1985 navrhli zřídit expertní skupiny pro otázky zmrazení a redukce vojenských výdajů a ozbrojených sil zemí Varšavské smlouvy a možností překonání zaostalosti rozvojových zemí. Tyto návrhy poté posuzoval Výbor ministrů zahraničních věcí. (*NA*, f. 1261/0/8, sv. P141/85, záznam ze 141. zasedání předsednictva ÚV KSČ 29.10.1985, bod 1, Výsledky zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy v Sofii.

118 *SAPMO-BArch*, DY 30/J IV 2/2/2212, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 31.3.1987, příloha č. 2 k záznamu č. 13.

119 *AMZV*, f. DTO 1953–1989, inv. č. 23, ev. č. 10, Rozhovor s ministrem zahraničních věcí MLR Péterem Várkonyim o situaci ve světě a o zahraniční politice Maďarska, nedatováno (1987).

120 *Tamtéž*, f. PK 1953–1989, kolegium ministra č. 22/1988, Informace o 6. zasedání pracovní skupiny expertů členských států Varšavské smlouvy ke snížení stavu ozbrojených sil a konvenční výzbroje v Evropě (Budapešť, 17.–18. 12. 1987), 1.1.1988.

vysílat početné delegace – naopak padlo rozhodnutí, že každý členský stát bude v konkrétní expertní skupině mít dva, a nikoliv původně zamýšlené tři zástupce.¹²¹ V roce 1987 se pak začalo jasně ukazovat, že daná forma spolupráce není příliš produktivní. Eduard Ševardnadze na březnovém zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí v Moskvě upozorňoval, že aktivizace aliančních politických mechanismů musí mít kvalitativní, nikoliv kvantitativní charakter. Byť poslední jednání expertních skupin i náměstků ministrů zahraničních věcí oficiálně kvitoval,¹²² z jeho slov šlo vyčíst, že schůzek se koná zbytečně moc a spolu s tím se rozměňuje jejich průběh a agenda. Po vzniku klíčové Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci kritizoval nadměrný počet expertních skupin i tehdejší generální tajemník Varšavské smlouvy, polský náměstek ministra zahraničních věcí Henryk Jaroszek, který doporučil, aby část jejich agendy převzalo toto nově zřízené grémium.¹²³ K rušení existujících expertních skupin¹²⁴ však neexistovala vůle, a to i za situace, kdy pro ně chyběla vhodná agenda. V takovém případě docházelo k prodloužení jejich činnosti, s tím že se nebudou scházet pravidelně, ale jen podle potřeby.¹²⁵ Je tedy pochopitelné, že maďarské memorandum z března 1989, které sloužilo reformnímu vedení Maďarské socialistické dělnické strany jako podklad pro revizi přístupu k Varšavské smlouvě, tvrdě zkritizovalo mimo jiné právě práci expertních

121 *Tamtéž*, kolegium ministra č. 257, Informace o zasedání pracovní skupiny expertů zemí Varšavské smlouvy k přípravě výzvy o bezjaderných zónách v Evropě, 11.12.1985.

122 NA, f. 1261/0/9, sv. P32/87, záznam z 32. zasedání předsednictva ÚV KSČ 30.3.1987, bod 1, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Moskvě ve dnech 24. a 25. března 1987.

123 AMZV, f. PK 1953–1989, kolegium ministra č. 270, Informace o 1. zasedání Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci států Varšavské smlouvy, 21.7.1987.

124 V Gorbačovově éře působily ve Varšavské smlouvě expertní skupiny pro zmrazení a snížení vojenských výdajů a počtu vojsk (1986, Bukurešť), pro přípravu výzvy k překonání nízké úrovně rozvoje a vytvoření nového mezinárodního ekonomického řádu (1986, Bukurešť), pro sledování reakce států NATO a neutrálních zemí na výzvu budapeštského zasedání Politického poradního výboru (1986, Budapešť), pro vytvoření Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci (1986, Praha), pro vypracování návrhů na posílení mezinárodní spolupráce pro vymýcení mezinárodního terorismu (1986, Moskva), pro prosazování návrhu na vytvoření komplexního systému mezinárodního míru a bezpečnosti (1986, Moskva), pro posílení ofenzivního postupu v otázce lidských práv (1987, Sofie), pro posouzení situace ve Středomoří (1987, Sofie), pro jaderné odzbrojení a vytváření bezjaderných zón (1987, Moskva, následně rotace), pro ekologickou bezpečnost (1988, Praha) a pro problematiku severu Evropy (1988, Moskva). (NA, f. 1261/0/9, sv. P32/87, záznam z 32. zasedání předsednictva ÚV KSČ 30.3.1987, bod 1, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Moskvě ve dnech 24. a 25. března 1987; *tamtéž*, sv. P49/87, záznam ze 49. zasedání předsednictva ÚV KSČ 11.11.1987, bod 6, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Praze ve dnech 28. a 29. října 1987; *tamtéž*, sv. P65/88, záznam z 65. zasedání předsednictva ÚV KSČ 31.3.1988, bod 4, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Sofii.)

125 *Tamtéž*, sv. P49/87, záznam ze 49. zasedání předsednictva ÚV KSČ 11.11.1987, bod 6, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Praze ve dnech 28. a 29. října 1987.

skupin. Konstatovalo, že v praxi nepřipravují žádné podklady pro rozhodování vedení členských zemí, jsou odtržené od politického rozhodování, které zřídka dokážou jakkoliv ovlivnit, a jejich stále intenzivnější činnost zpravidla postrádá příslušný mandát.¹²⁶

Na neúnosně vysoký počet expertních skupin poukazovalo od roku 1988 i Rumunsko.¹²⁷ Postoj Bukurešť k této formě politické spolupráce ve Varšavské smlouvě se nicméně začal do značné míry měnit kvůli agendě jednání, která se stále více dotýkala vnitřního vývoje v jednotlivých členských státech. Nejmarkantnějším projevem tohoto trendu bylo vytvoření expertní skupiny pověřené analýzou možného přístupu členských zemí ke stále aktuálnější otázce lidských práv. Ta se krom ústupků vůči jejich západnímu pojetí zabývala i „prohlubováním socialistické demokracie“. Ceaușeskův represivní režim se takové debaty odmítal účastnit.¹²⁸

Mnohostranná skupina pro aktuální vzájemnou informaci

Výsledkem letitých snah o lepší zahraničněpolitickou spolupráci v rámci Varšavské smlouvy bylo zřízení Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci, která začala pracovat v roce 1987. Michail Gorbačov již na prvním zasedání Politického poradního výboru, kterého se zúčastnil v říjnu 1985, zmínil dva roky staré usnesení Výboru ministrů zahraničních věcí o vytvoření takového grémia a inicioval jeho realizaci.¹²⁹ Plán získal jednomyslnou podporu, podrobně ho měl projednat Výbor ministrů zahraničních věcí v březnu 1986. Počítalo se s tím, že nové grémium se bude scházet periodicky v Moskvě. Byly do něj vkládány velké naděje a vznikla samostatná expertní skupina, která měla činnost zamýšleného fóra konkretizovat.¹³⁰

126 Joint Memorandum of the Foreign Ministry and the Ministry of National Defense on the Future of the Warsaw Pact, 6 March 1989. In: BÉKÉS, Csaba – LOCHER, Anna (ed.): *Hungary and the Warsaw Pact, 1954–1989* [online]. Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, November 2003. [Cit. 2018-12-06.] Dostupné z: http://www.php.isn.ethz.ch/kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/16970/ipublicationdocument_singledocument/2af3f79d-b24f-471a-a95a-9ca16a4ebd18/en/890306_joint_memo.pdf.

127 NA, f. 1261/0/9, sv. P65/88, záznam z 65. zasedání předsednictva ÚV KSČ 31.3.1987, bod 4, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Sofii.

128 AMZV, f. PK 1953–1989, kolegium ministra č. 22/88, Informace o jednání pracovní skupiny expertů členských států Varšavské smlouvy pro vypracování návrhů na rozvoj spolupráce v zájmu posílení ofenzivnosti politické práce v oblasti lidských práv, 21.1.1988.

129 BAEV, J.: *The End of the Warsaw Pact, 1985–1991* [online] (viz pozn. 3).

130 NA, f. 1261/0/8, sv. P141/85, záznam ze 141. zasedání předsednictva ÚV KSČ 29.10.1985, bod 1, Výsledky zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy v Sofii; *tamtéž*, f. 1261/0/9, sv. P3/86, záznam ze 3. zasedání předsednictva ÚV KSČ 10.4.1986, bod 3, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy ve Varšavě 19. a 20. března 1986.

Podpora vytvoření Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci brzy doznala trhlín. Proti záměru vystoupilo na podzim 1986 nejen Rumunsko,¹³¹ ale též Maďarsko. Vedení maďarských komunistů, které již touto dobou začalo přehodnocovat svůj kdysi veskrze loajální vztah k Varšavské smlouvě, požadovalo zúžení působnosti nového orgánu.¹³² V uvolňující se atmosféře, kdy sovětská strana poskytovala dalším členským zemím větší prostor, se také rozpoutala prudká debata o to, kde bude skupina působit. Eduard Ševardnadze v tomto směru nejprve učinil zdánlivě vstřícné gesto, když připustil rotaci jejích schůzek po metropolitních aliančních zemích.¹³³ Během jednání v únoru 1987 se však Sověti pokusili za pomoci svých nejloajálnějších spojenců – Bulharů, Čechoslováků, východních Němců a Poláků – opět prosadit umístění nové skupiny do Moskvy. Maďaři se klonili spíše k rotaci, Rumuni ji dokonce kategoricky požadovali. Když sovětské vedení zjistilo, že tato technická záležitost může vytvoření orgánu zablokovat, nakonec ustoupili. Všechny členské země kromě Maďarska a Rumunska totiž měly velký zájem na tom, aby skupina co nejrychleji zahájila činnost. V těchto intencích chtěly, aby její zřízení posvětil již nadcházející měsíc Výbor ministrů zahraničních věcí. Bukurešť naopak demonstrativně trvala na tom, aby o záležitosti definitivně rozhodl až Politický poradní výbor, který se měl sejít o několik měsíců později. Svůj požadavek ale posléze stáhla, protože považovala za mnohem důležitější, aby do gesce nové skupiny spadaly i otázky „socialistické výstavby“, tedy vnitřního vývoje členských zemí. Nicolae Ceaușescu totiž v druhé polovině osmdesátých let spatřoval v užší spolupráci s východním blokem cestu, jak zvrátit katastrofální situaci rumunské ekonomiky, a při sledování tohoto cíle dokázal činit ústupky. Bukurešť se tak neváhala připojit k ostatním, aby izolovala Maďarsko, které své ekonomické problémy naopak hodlalo řešit užší spoluprací se Západem. I kvůli tomu Budapešť odmítala, aby se Mnohostranná skupina pro aktuální vzájemnou informaci zabývala nejen „socialistickou výstavbou“, ale i nepřátelskou „činností západních zemí proti členům Varšavské smlouvy“.¹³⁴

131 Rumunsko nakonec svou pozici revidovalo výměnou za prodloužení činnosti expertní komise pro redukci vojenských výdajů.

132 AMZV, f. PK 1953–1989, kolegium ministra č. 263, Informace o jednání expertní skupiny pro posouzení možnosti zmrazení a snížení vojenských výdajů a početních stavů vojsk, 16.10.1986.

133 Anlage 4: Rede des Genossen E. A. Schewardnadse auf der Tagung des Außenministerkomitees in Bukarest am 14. October 1986. In: Parallel History Project on Cooperative Security (PHP) [online]. Viz pozn. 3 [cit. 2017-12-06]. Dostupné z: http://www.php.isn.ethz.ch/kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/20515/ipublicationdocument_singledocument/a72c6940-5698-4d03-b7bb-689bd6b42b63/de/Speech_Shevardnadze_1986_10_De.pdf.

134 Minutes of Meeting of a Warsaw Pact Working Group on the Exchange of Information in Prague, 18–19 February 1987, 20.2.1987. In: BÉKÉS, C. – LOCHER, A. (ed.): *Hungary and the Warsaw Pact, 1954–1989* [online]. Viz pozn. 125 [cit. 2018-12-06]. Dostupné z: http://www.php.isn.ethz.ch/kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/16974/ipublicationdocument_singledocument/6b2d9e15-acd2-4e59-adeb-bb81bbf0118a/en/870220_minutes.pdf; AMZV, f. PK 1953–1989, kolegium ministra č. 267, Informace o závěrečném jednání

Otázka nakonec nebyla jednoznačně vyřešena. Grémium, jehož členy tvořili vedoucí oddělení ministerstev zahraničních věcí členských států, ostatně nemělo žádnou rozhodovací pravomoc. Předpokládala se pouze výměna informací o blíže nespecifikovaných „důležitých tématech“ a jejich operativní posuzování. Skupina se měla scházet jednou měsíčně nebo *ad hoc* na návrh členského státu. Jednání vždy po celý rok předsedal představitel země, která hostila poslední zasedání Politického poradního výboru.¹³⁵ Vztah Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci k již existujícím politickým grémiím Varšavské smlouvy nebyl nijak definován. Členské státy (kromě Rumunska) ostatně v jejím zřízení spatřovaly především určitý mezikrok, který měl v budoucnu umožnit vytvoření stálého aliančního politického orgánu.¹³⁶ To ostatně přiznal i Gorbačov při jednání Výboru ministrů zahraničních věcí v Moskvě v březnu 1987. Bukurešť přitom zřízení sekretariátu či politického štábu v jakékoliv podobě nadále hlasitě odmítala.¹³⁷ Uvedený záměr „šestky“ ve svém hodnocení opomíjí historik Andrzej Skrzypek, který zřízení Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci označuje za nepřiliš logické zdvojení schůzek náměstků ministrů zahraničních věcí členských zemí.¹³⁸

První zasedání nového grémia se uskutečnilo na popud polské strany ve dnech 23. a 24. června 1987 ve Varšavě. Informoval o něm tisk, byť pravidelné tiskové zprávy o jednání skupiny byly vydávány až od poloviny roku 1988. Její činnost, na rozdíl od jiných politických grémií Varšavské smlouvy, nebyla organizována a hrazena hostitelskou stranou. Intervaly mezi jednotlivými schůzkami se rychle zkracovaly, z původních tří měsíců na necelý měsíc. Dělo se tak na sovětský podnět, který však získal všeobecnou podporu. Členské země zpočátku na zasedáních především podávaly zprávy o svých plánovaných zahraničněpolitických aktivitách. Tento formát se měnil zhruba od listopadu 1987, kdy se namísto pouhé výměny informací o návštěvách na nejvyšší úrovni či chystaných iniciativách začaly prosazovat první známky koordinace aliančního postupu na mezinárodním poli.¹³⁹

expertní skupiny pro rozpracovávání otázek spojených s působením Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci, 27.2.1987.

135 AMZV, f. PK 1953–1989, kolegium ministra č. 267, O působení Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci, 19.2.1987.

136 *Tamtéž*, Informace o závěrečném jednání expertní skupiny pro rozpracovávání otázek spojených s působením Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci, 27.2.1987. Podle paměti polského diplomata Jerzyho Nowaka přitom Sověti zamýšleli, aby Mnohostranná skupina pro aktuální vzájemnou informaci představovala zárodek stálého politického orgánu aliance, po vzoru vyslanecké úrovně při Radě NATO (NOWAK, J.: *Od hegemonii do agonii*, s. 142 – viz pozn. 5).

137 NA, f. 1261/0/9, sv. P32/87, záznam ze 32. zasedání předsednictva ÚV KSČ 30.3.1987, bod 1, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Moskvě ve dnech 24. a 25. března 1987.

138 SKRZYPEK, A.: *Dyplomacyczne dzieje PRL w latach 1956–1989*, s. 383 (viz pozn. 70).

139 AMZV, f. PK 1953–1989, kolegium ministra č. 270, Informace o 1. zasedání Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci států Varšavské smlouvy, 21.7.1987; *tamtéž*, kolegium ministra č. 272, Informace o 2. zasedání Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci členských států Varšavské smlouvy (MSAVI), 17.9.1987; *tamtéž*,

Výše zmíněný polský diplomat Jerzy Nowak je ve svých vzpomínkách k fungování Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci značně kritický. Sovětští diplomaté se údajně snažili měnit konzultační charakter schůzek v další platformu pro sblížování stanovisek jednotlivých zemí před zasedáním vyšších aliančních grémií. Rychle se prý navíc ukázalo, že navzdory Ševardnadzeho tvrzení o „demokratizaci“ spojeneckých vztahů Moskva hierarchizovala iniciativy předkládané spojenci podle vlastních potřeb, což u reformně orientovaných zemí vzbuzovalo další averzi k hlubší politické spolupráci v rámci aliance. Na druhou stranu Nowak přiznává, že sovětská strana dbala na to, aby se na jednáních skutečně otevřeně diskutovalo. V tomto směru se prý angažoval především sovětský diplomat Lev Mendělevič, který se na konci své kariéry stal nadšeným stoupencem perestrojky a snažil se o přeměnu Varšavské smlouvy v „přirozené společenství“ a místo „svobodných, tvůrčích debat“. Přesto se Mnohostranná skupina pro aktuální vzájemnou informaci podle Nowaka nikdy nestala fórem pro *svobodnou* výměnu informací, ale jen místem pro výměnu informací *oficiálních*. Snaha o koordinaci zahraniční politiky se údajně setkávala se záměrnou pasivitou nespokojených členů a občas i s jejich (blíže nespecifikovaným) odporem.¹⁴⁰

Prameny i existující odborná literatura však Nowakovy závěry zčásti problematizují. Je pravda, že některá témata – například rozbor aktuálního vývoje ve světle sovětskými strategy či činnost Severoatlantické aliance – se v Mnohostranné skupině pro aktuální vzájemnou informaci projednávala opakovaně. Nelze však souhlasit s Nowakovým tvrzením, že Moskva zneužívala svého výsadního postavení v nastolování agendy k tomu, aby bránila debatě o kontroverzních otázkách, například o společensko-politické krizi v členských zemích či o situaci v Afghánistánu.¹⁴¹ Ve skutečnosti sovětští představitelé na jednáních skupiny spojence informovali i o palčivých aktuálních mezinárodněpolitických otázkách, Afghánistán nevyjímaje,¹⁴² což na základě bulharské dokumentace potvrzuje i historik Jordan Baev. Ten rovněž poukazuje na to, že prakticky všechny členské státy tuto formu zahraničněpolitické spolupráce oceňovaly. Od druhé poloviny roku 1989 se pak tyto schůzky stávaly platformou pro ospravedlňování odlišných pozic a hodnocení událostí ze strany jednotlivých členských zemí.¹⁴³

Informace o 3. zasedání Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci členských států Varšavské smlouvy (MSAVI), 1.11.1987; *tamtéž*, Informace o 4. zasedání Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci členských států Varšavské smlouvy (MSAVI), 10.12.1987; *tamtéž*, kolegium ministra č. 22/1988, Informace o 5. zasedání Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci členských států Varšavské smlouvy (MSAVI), 6.1.1988; *tamtéž*, kolegium ministra č. 12/88, Informace o 9. zasedání Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci členských států VS – 7.–8. června 1988, 1.7.1988.

140 NOWAK, J.: *Od hegemonii do agonii*, s. 142 n. a 148.

141 *Tamtéž*, s. 142.

142 AMZV, f. PK 1953–1989, kolegium ministra č. 9/1988, Informace o 6. zasedání Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci členských států Varšavské smlouvy, 29.2.1988.

143 BAEV, J.: *The End of the Warsaw Pact, 1985–1991* [online] (viz pozn. 3).

V polovině roku 1988 země Varšavské smlouvy hodnotily práci Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci velmi pozitivně. Shodovaly se, že pomohla rozšířit vzájemně projednávanou agendu i koordinaci zahraničněpolitické alianční linie a že dochází k lepší synchronizaci diplomatických aktivit jednotlivých zemí. Mechanismus fungování skupiny přesto vykazoval podstatné nedostatky. Ve svolávání schůzek nepanovala skutečná systematickост – počátkem roku 1988 jejich frekvence poklesla na dva měsíce – a jejich program se nezřídka překrýval s problémy probíranými v některé z mnoha expertních skupin, případně na jednání náměstků ministrů zahraničních věcí.¹⁴⁴ V těchto intencích například šéf východoněmecké diplomacie Oskar Fischer v březnu 1988 na své alianční protějšky apeloval, aby schůzky Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci získaly jasný tematický plán a podle potřeby na ně byli zváni i další experti. Zdůraznil přitom, že úspěch konzultací nespočívá v „mase papíru“, ale ve skutečné výměně názorů.¹⁴⁵ Především se nedařilo s dostatečným předstihem určovat termíny schůzek a jejich program. Koncem roku 1988 tak padlo rozhodnutí, že body k diskusi budou členské státy iniciovat prostřednictvím svých zastupitelských úřadů a předseda skupiny jejich eventuální projednání posoudí s ohledem na aktuálnost.¹⁴⁶ Opatření odráželo nespokojenost Rumunska s tendencí Moskvy zaujmout hlavní roli při určování agendy tohoto fóra.¹⁴⁷ Navzdory výše uvedeným nedostatkům Mnohostranná skupina pro aktuální vzájemnou informaci, která se do září 1990 sešla šestadvacetkrát,¹⁴⁸ představovala ve srovnání se situací v politických strukturách Varšavské smlouvy před rokem 1985 značný kvalitativní posun.

Parlamentní spolupráce ve Varšavské smlouvě

Dalším odrazem prohlubující se politizace Varšavské smlouvy v Gorbačovově období byla snaha posilovat spolupráci legislativních sborů členských zemí pod alianční

144 AMZV, f. PK 1953–1989, kolegium ministra č. 12/88, Informace o 8. zasedání Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci členských států Varšavské smlouvy (MSAVI), 5.5.1988; *tamtéž*, Informace o 9. zasedání Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci členských států VS – 7.–8. června 1988, 1.7.1988.

145 SAPMO-BArch, f. DY 30/2356, Rede des Ministers für Auswärtige Angelegenheiten der DDR, Genossen Oskar Fischer, auf der Tagung des Komitees der Außenminister der Teilnehmerstaaten des Warschauer Vertrages am 29. und 30. März 1988 in Sofia, nedatováno.

146 AMZV, f. PK 1953–1989, kolegium ministra č. 11/1989, Informace o 11. zasedání Mnohostranné skupiny pro aktuální vzájemnou informaci členských států Varšavské smlouvy (MSAVI), 22.12.1988.

147 Memorandum of Meeting of the Bulgarian and Romanian Deputy Foreign Ministers regarding the CMFA Meeting in Sofia, 27 March 1988. In: BAEV, J. – LOCHER, A. (ed.): *The Irresistible Collapse of the Warsaw Pact* [online]. Viz pozn. 50 [cit. 2018-12-06]. Dostupné z: http://www.php.isn.ethz.ch/kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/15934/ipublicationdocument_singledocument/1f3f5240-71d5-4566-b0d1-7414a868db9b/en/880327_memo_bulg_rom_eng.pdf.

148 Viz BAEV, J.: *The End of the Warsaw Pact, 1985–1991*.

záštitou. Připomeňme, že zástupci parlamentů se takto scházeli od roku 1975. V Brežněvově éře jejich setkání mívala velmi svázaný průběh, podobně jako další jednání v politických strukturách organizace. V zásadě šlo o další fórum, které poskytovalo multilaterální záštitu aktuálnímu zahraničnímu kurzu Moskvy. To ostatně vyplývalo ze samotné specifické, nikterak zásadní role legislativních sborů v politických systémech zemí východního bloku.¹⁴⁹

První parlamentní alianční schůzka za Gorbačovovy vlády se uskutečnila ve dnech 1.–3. července 1987 v polské metropoli. Od předešlých se odlišovala formou i obsahem. Předně se sešli předsedové, nikoliv pouze představitelé parlamentů. Cílem bylo zdůraznit novou, vyšší úroveň jednání. Na rozdíl od minulých dob se také efekt neomezil pouze na vydání společného prohlášení k situaci ve světě. Obšírně se diskutovalo o aktivizaci parlamentní spolupráce států Varšavské smlouvy na mezinárodním poli, ale především o „zdokonalování socialistické demokracie“ či proměně role samotných legislativních sborů v aktuální etapě „budování socialismu“. Šlo o další, byť opatrné hledání cesty, jak v rámci oficiálních struktur aliance projednávat vnitřní vývoj v členských zemích. Komuniké avizovalo, že schůzky předsedů parlamentů se budou konat každoročně, na principu rotace v metropolích států Varšavské smlouvy. Připomeňme, že meziparlamentní jednání dosud probíhala nepravidelně; mimo jiné z důvodu, že Rumunsko k nim často projevovalo ostentativní nechuť. V souvislosti se změnou přístupu Bukureště k politické spolupráci ve Varšavské smlouvě nyní předseda rumunského Velkého národního shromáždění Nicolae Giosan danou formu kooperace jednoznačně podpořil.¹⁵⁰

V zásadě tedy panovala shoda na podstatném rozšíření agendy budoucích schůzek. Představy jednotlivých zemí o konkrétní podobě inovované meziparlamentní spolupráce ve Varšavské smlouvě se ale lišily. Odrážely nekonceptnost a pokusy improvizovat v neznámé politické situaci. Polsko a Bulharsko navrhovaly vznik nějaké formy unie parlamentů zemí Varšavské smlouvy po vzoru Evropského parlamentu. Německá demokratická republika doporučovala vytvoření blíže nespecifikovaného orgánu pro parlamentní spolupráci v rámci Politického poradního výboru. Sovětský svaz naproti tomu avizoval, že setkání parlamentů by se nemuselo odehrávat pouze v rámci Varšavské smlouvy, ale mohlo by se rozšířit na Radu vzájemné hospodářské pomoci.¹⁵¹ Od roku 1988 se však Moskva klonila spíše k tomu, aby vznikl společný parlamentní orgán na bázi Varšavské smlouvy, jakási analogie k Parlamentnímu shromáždění NATO. Svou roli zajisté sehrála i skutečnost, že kontakty mezi parlamenty členských států obou aliancí touto dobou bezprecedentně narůstaly.¹⁵² Eduard Ševardnadze vytvoření takového orgánu urgoval na sofijském zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí v březnu 1988. Velmi aktivně v tomto

149 Srv. BÍLÝ, M.: *Varšavská smlouva 1969–1985*, s. 68 n.

150 NA, f. 1261/0/9, sv. P41/87, záznam ze 41. zasedání předsednictva ÚV KSČ 8.7.1987, bod 7, Zpráva o setkání předsedů parlamentů členských států Varšavské smlouvy 1.–3. července 1987; SAPMO-BArch, DY 30/J IV 2/2/2224, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 9.6.1987, příloha č. 9 k záznamu č. 23.

151 *Tamtéž*.

152 MASTNÝ, V. – BYRNE, M. (ed.): *A Cardboard Castle?*, s. 62 (viz pozn. 2).

směru vystupovalo Polsko. Prostřednictvím ministra zahraničních věcí Mariana Orzechowského v neoficiální části jednání oznámilo, že před nadcházející schůzkou Politického poradního výboru vystoupí s vlastním návrhem na vytvoření společné meziparlamentní organizace zemí Varšavské smlouvy. Poláci argumentovali, že takový krok může posílit pozici aliance na mezinárodní scéně.¹⁵³ Neujasněnost celé koncepce však ilustrovala výsledná podoba polského návrhu, který raději doporučoval zřídit Evropskou parlamentní radu, otevřenou všem zemím starého kontinentu. Její stálý sekretariát měl sídlit ve Varšavě.¹⁵⁴ Úvahy o meziparlamentní spolupráci čistě v rámci Varšavské smlouvy nejhlasitěji reprezentovala východoněmecká iniciativa z května 1988. Předpokládala vznik Výboru parlamentů členských států Varšavské smlouvy, který by v rámci struktury aliančních orgánů představoval obdobu Výboru ministrů zahraničních věcí. Měl především propagovat a interpretovat závěry Politického poradního výboru na úrovni zastupitelských sborů, vysílat společnou delegaci na mezinárodní fóra typu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě nebo ženevských a vídeňských odzbrojovacích jednání a na nich prezentovat pozice parlamentů členských zemí Varšavské smlouvy. Orgán měl disponovat i malým sekretariátem.¹⁵⁵

Východoněmecké představy se velmi blížily reálnému průběhu dalšího setkání předsedů parlamentů, které se uskutečnilo ve dnech 14.–16. září 1988 ve východním Berlíně. Projednávala se na něm koordinace činnosti zastupitelských sborů členských zemí Varšavské smlouvy při realizaci usnesení Politického poradního výboru, propagace posledních aliančních mírových iniciativ a způsoby, jak lépe působit na parlamenty ostatních zemí, Evropský parlament, Parlamentní shromáždění NATO či Severskou radu. Zároveň se diskutovalo o průběhu perestrojky a jejích variant v jednotlivých zemích Varšavské smlouvy.¹⁵⁶ Předpokládalo se, že předsedové parlamentů se budou napříště scházet vždy zkraje podzimu, tedy mezi zasedáním Politického poradního výboru a Výboru ministrů zahraničních věcí. Agenda se měla týkat aktuálních témat, jako byl vývoj procesu KBSE, odzbrojovacích jednání a rozvoj obchodu mezi Východem a Západem.¹⁵⁷

Vznik meziparlamentního orgánu v rámci Varšavské smlouvy nakonec odmítlo Rumunsko. Nicolae Ceaușescu tou dobou vystoupil s vlastním návrhem hluboké

153 NA, f. 1261/0/9, sv. P65/88, záznam z 65. zasedání předsednictva ÚV KSČ 31.3.1988, bod 4, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Sofii.

154 *Tamtéž*, sv. P77/88, záznam ze 77. zasedání předsednictva ÚV KSČ 29.6.1988, bod 8, Obeslání setkání předsedů parlamentů členských států Varšavské smlouvy v Berlíně.

155 Každá země by v tomto sekretariátu měla jednoho zástupce. Jeho činnost měla být ryze technická a spočívat především v plánování programu Výboru parlamentů a v předkládání návrhů na kontakty s ostatními parlamentními institucemi. (*SAPMO-BArch*, DY 30/J IV 2/2/2269, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 19.4.1988, příloha č. 12 k záznamu č. 16.)

156 *Tamtéž*; NA, f. 1261/0/9, sv. P77/88, záznam ze 77. zasedání předsednictva ÚV KSČ 29.6.1988, bod 8, Obeslání setkání předsedů parlamentů členských států Varšavské smlouvy v Berlíně.

157 *SAPMO-BArch*, DY 30/J IV 2/2/2285, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 19.7.1988, příloha č. 2 k záznamu č. 28.

reformy aliance, která s podobnou institucí nepočítala. Nicolae Giosan tak na berlínském jednání předsedů parlamentů na jednu stranu oznámil, že nemá mandát vyjednávat o zřízení kolektivního orgánu ani o společné deklaraci, zároveň však podpořil pokračování meziparlamentních schůzek – v roce 1989 měla v rámci rotace ostatně proběhnout v rumunské metropoli. Giosan také zdůrazňoval ochotu Bukureště spolupracovat s parlamenty zemí Varšavské smlouvy na bilaterální úrovni i v rámci širších mezinárodních grémií, například Meziparlamentní unie. Ryze účelovou pozici Ceaușeskova režimu podtrhlo Giosanovo prohlášení, že Rumunsko nevylučuje přistoupení k meziparlamentnímu orgánu Varšavské smlouvy v budoucnu. Ostatní členské země se rozhodly vyhnout se konfrontaci a spíše se pokoušely s Rumunskem konstruktivně spolupracovat. Východní Německo proto navrhlo prohlubovat kooperaci legislativních orgánů pod záštitou Varšavské smlouvy i bez příslušné institucionalizace.¹⁵⁸ Možnost vytvoření grémia parlamentů *socialistických států*, nikoliv Varšavské smlouvy, pak měla na základě usnesení berlínské schůzky projednat pracovní skupina pod vedením Ryszarda Wojny, předsedy zahraničního výboru polského Sejmu.¹⁵⁹

Východní Berlín v této záležitosti nadále vystupoval agilně. Honeckerovo vedení se rozhodlo prezentovat během setkání předsedů parlamentů evropských zemí, Spojených států a Kanady, naplánovaného na 26.–28. listopad 1988 do Varšavy, návrh na vytvoření Rady pro parlamentní spolupráci zemí Varšavské smlouvy, byť bez Rumunska. Svůj krok oficiálně zdůvodňovalo současným zlepšováním mezinárodní situace, posilováním hospodářské, ekologické, vědeckotechnické, kulturní a humanitární spolupráce a potřebou navazovat kontakty s dalšími regionálními meziparlamentními institucemi. Statut rady¹⁶⁰ s ohledem na Rumunsko explicitně deklaroval, že další země k ní mohou přistoupit.¹⁶¹ Celkovou bezradnost a neujasněnost koncepcí ohledně další spolupráce zákonodárných sborů v rámci Varšavské smlouvy dobře ilustrovaly souběžné úvahy Moskvy. Vracely se k širšímu modelu meziparlamentního uskupení „socialistických a pokrokově orientovaných zemí“,

158 *Tamtéž*.

159 *Tamtéž*, DY 30/J IV 2/2/2295, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 20.9.1988, příloha č. 8 k záznamu č. 38.

160 Dokument mimo jiné deklaroval, že Rada pro parlamentní spolupráci má napomáhat vytvoření všeobecného mezinárodního bezpečnostního systému. Dále měla debatovat o hospodářské integraci členských zemí, takže se měla rovněž stát nástrojem budování nových ekonomických vztahů mezi státy východního bloku. V rámci měnící se mezinárodní atmosféry měla řešit i kulturní či humanitární otázky, a dokonce garantovat dodržování práv a svobod jedince. Zřejmě šlo o východoněmeckou úlitbu Moskvě, Budapešti a Varšavě, které v daných otázkách v roce 1988 již aktivně vystupovaly. V rámci rady měla fungovat tři grémia – shromáždění složené z deseti zástupců každé země, předsednictvo zahrnující po jednom představiteli každé členské země a příslušné komise, zřizované předsednictvem. Počítalo se také se zřízením sekretariátu se sídlem ve Varšavě. Shromáždění mělo zasedat jednou ročně na bázi rotace a řídit ho měl vždy představitel hostitelské země. Pracovním jazykem by byla ruština. (*Tamtéž*, DY 30/J IV 2/2/2300, Statut des Rates für parlamentarische Zusammenarbeit, nedatováno, 1988.)

161 *Tamtéž*, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 25.10.1988, příloha č. 7 k záznamu č. 43.

Nicolae Ceaușescu (vlevo) a Erich Honecker ve východním Berlíně v listopadu 1988. Mezi rumunským a východoněmeckým vůdcem aktuálně panovaly rozpory ohledně užší spolupráce parlamentů členských zemí Varšavské smlouvy. Zatímco NDR prosazovala její institucionalizaci, Rumunsko tuto iniciativu zablokovalo (foto Deutsches Bundesarchiv)

do něhož by se mohla zapojit například Jugoslávie.¹⁶² Relativně malý význam a přínos dosavadní meziparlamentní kooperace pod alianční záštitou ostatně zmiňovalo i memorandum pro vedení Maďarské socialistické dělnické strany, které v březnu 1989 rozebíralo další možné přístupy Maďarska k Varšavské smlouvě. Záměr zřídit v rámci organizace meziparlamentní orgán nicméně kvitovalo.¹⁶³

* * *

Budoucnost meziparlamentní spolupráce v rámci Varšavské smlouvy se stala součástí širších jednání o celkové hluboké reformě organizace. Na rozdíl od druhé poloviny šedesátých let a částečně i první poloviny následující dekády diskuse o takovéto reformě nepředstavovala v Gorbačovově éře klíčový aspekt, který by

¹⁶² *Tamtéž*, DY 30J IV 2/2/2292, záznam ze zasedání politbyra ÚV SED 6.9.1988, příloha č. 6 k záznamu č. 35.

¹⁶³ Joint Memorandum of the Foreign Ministry and the Ministry of National Defense on the Future of the Warsaw Pact, 6 March 1989. In: BÉKÉS, C. – LOCHER, A. (ed.): *Hungary and the Warsaw Pact, 1954–1989* [online]. Viz pozn. 126 [cit. 2018-12-06].

ovlivňoval praktické fungování politických struktur aliance, a to přinejmenším do léta roku 1988. Zástupci členských zemí, především Sovětského svazu a Polské lidové republiky, na příslušných schůzkách sice často mluvili o nutnosti podpořit probíhající změny v alianční spolupráci vytvořením stálého sekretariátu, případně posílením pravomocí generálního tajemníka organizace,¹⁶⁴ skutečnou debatu o reformě Varšavské smlouvy podnítil ale až výše zmíněný Ceaușeskův návrh z července 1988. Předpokládal zásadní institucionální změny, například rozpuštění Politického poradního výboru a možnost, aby funkci hlavního velitele Spojených ozbrojených sil obsazovali představitelé všech členských zemí, a nikoliv výhradně sovětský maršál.¹⁶⁵ Dodejme, že myšlenka takové rotace šla za hranici praxe v Severoatlantické alianci, kde analogická funkce připadala vždy americkým generálům velícím vojskům USA v Evropě. O hluboce se měnících vztazích mezi státy východního bloku svědčí skutečnost, že Moskva tuto myšlenku překvapivě kategoricky neodmítla.¹⁶⁶ Debata, která v letech 1988 a 1989 o reformě Varšavské smlouvy probíhala,¹⁶⁷ odrážela nejen posuny, k nimž po Gorbačovově nástupu ve fungování organizace došlo, ale především rapidní proměnu mezinárodní situace a vnitřní dění v jednotlivých členských státech, které začalo ovlivňovat i jejich zahraničně-politickou linii. Radikální zlom pro úvahy o budoucí podobě aliance pak nastal s koncem roku 1989 a pádem státněsocialistických diktatur ve východní Evropě.

Historik Vladislav Zubok upozorňuje, že Gorbačov s oblibou používal fráze jako „nepředvídatelnost“, „ať se proces vyvine“ či „chod věcí“.¹⁶⁸ Dobře charakterizovaly jeho vztah k Varšavské smlouvě. V organizaci často inicioval poměrně výrazné změny, avšak jejich samotnou realizaci málokdy prosazoval asertivně. Jeho větší otevřenost a pobídky vůči spojencům přesto zaznamenaly alespoň dočasný úspěch. Navzdory částečně přetrvávající kritice a prohlubujícím se obtížím, jimž východní blok v druhé polovině osmdesátých let čelil, začaly politické struktury Varšavské

164 NA, f. 1261/0/9, sv. P3/86, záznam ze 3. zasedání předsednictva ÚV KSČ 10.4.1986, bod 3, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy ve Varšavě 19. a 20. března 1986; *tamtéž*, sv. P32/87, záznam z 32. zasedání předsednictva ÚV KSČ 30.3.1987, bod 1, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Moskvě ve dnech 24. a 25. března 1987; *tamtéž*, sv. P49/87, záznam ze 49. zasedání předsednictva ÚV KSČ 11.11.1987, bod 6, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Praze ve dnech 28. a 29. října 1987; *tamtéž*, sv. P65/88, záznam z 65. zasedání předsednictva ÚV KSČ 31.3.1988, bod 4, Informace o zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Sofii; *tamtéž*, sv. 79/88, záznam ze 79. zasedání předsednictva ÚV KSČ 20.7.1988, bod 1, Zpráva o průběhu a výsledcích zasedání Politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy; AAN, f. PZPR KC, sign. V/352, záznam ze zasedání politbyra ÚV PSDS 30.5.1987, Notatka informacyjna o naradzie Doradczego Komitetu Politycznego państw-stron Układu Warszawskiego w Berlinie (28 i 29 maja 1987 r.).

165 BÉKÉS, C.: Hungary in the Warsaw Pact, 1954–1989 [online] (viz pozn. 3).

166 LUŇÁK, P. (ed.): *Plánování nemyslitelného*, s. 77 (viz pozn. 2).

167 K jednání o možné reformě Varšavské smlouvy srv. *tamtéž*, s. 77–79; MASTNÝ, V. – BYRNE, M. (ed.): *A Cardboard Castle?*, s. 65 n.; BAEV, J.: The End of the Warsaw Pact, 1985–1991 [online]; BÉKÉS, C.: Hungary in the Warsaw Pact, 1954–1989 [online].

168 ZUBOK, V.: *A Failed Empire*, s. 313 (viz pozn. 20).

smlouvy po roce 1985 poprvé ve své historii fungovat ustáleně. Staly se místem pro operativní sdílení informací a prezentaci společných zahraničněpolitických stanovisek či iniciativ. Západ také bral Varšavskou smlouvu vážně. Problémy, na něž se obvykle poukazuje, nevyplyvaly ani tak ze špatně nastavených aliančních mechanismů, ale spíše zrcadlily slepou uličku, do níž se dostal východní blok jako takový a systém vztahů mezi jeho zeměmi, budovaný v předchozích čtyřech dekadách. V té souvislosti platí závěr historika Vojtěcha Mastného, že Varšavská smlouva nikdy nebyla hybatelem ani katalyzátorem změn v sovětské zájmové sféře. Její vnitřní vývoj naopak tyto změny reflektoval a přinejlepším usnadňoval, přičemž reagoval na širší politickou dynamiku ve východním bloku.¹⁶⁹

Někteří Gorbačovovi zastánci argumentují, že v druhé polovině osmdesátých let nikdo netušil, jak transformovat „totalitní zemi“, jakou byl Sovětský svaz, a tudíž nezbyvalo nic jiného než se vydat cestou pokusů a omylů.¹⁷⁰ Opět se naskytá paralela s Varšavskou smlouvou: Existoval nějaký zaručený recept, jak reformovat specifickou, dlouhodobě direktivně řízenou mezinárodní organizaci? Institucionální reforma politických struktur Varšavské smlouvy se zřejmě neocitla v popředí zájmu i z toho důvodu, že během prvních let Gorbačovovy vlády se jejich fungování do značné míry konsolidovalo, a tak nebylo zcela zřejmé, co je kýženým cílem změn. Dostupné materiály ukazují, že v druhé polovině osmdesátých let fungování aliance netvořilo časté téma bilaterálních rozhovorů diplomatů a politiků jednotlivých členských států, které nadále představovaly důležitou formu kooperace a komunikace ve východním bloku. Varšavská smlouva bývala při takových jednáních zmiňována jen okrajově a obecně (pokud vůbec),¹⁷¹ což značně kontrastovalo se

Znak Varšavské smlouvy – „Svazu míru a socialismu“

169 MASTNÝ, V. – BYRNE, M. (ed.): *A Cardboard Castle?*, s. 58.

170 ZUBOK, V.: *A Failed Empire*, s. 314.

171 AMZV, f. DTO 1953–1989, inv. č. 31, ev. č. 64, Informace o návštěvě ministra zahraničních věcí PLR v NDR, 3.2.1986; *tamtéž*, Informace o návštěvě E. Ševardnadze (*sic*) v PLR, 7.4.1986; *tamtéž*, Komplexní program rozvoje vztahů mezi PLR a MLR, 8.7.1986; *tamtéž*, Návštěva Z. Messnera v NDR, 27.10.1986; *tamtéž*, Pracovní návštěva T. Živkova v PLR, 16.4.1987; *tamtéž*, Informácia o pracovnej a priateľskej návšteve generálneho tajomníka KSR a prezidenta RSR N. Ceaușesca v PLR, 20.7.1987; *tamtéž*, Informace o návštěvě W. Jaruzelského v NDR, 28.9.1987; *tamtéž*, Informácia o oficiálnej a priateľskej návšteve premiéra MLR K. Grosza v PLR, 10.11.1987; *tamtéž*, ev. č. 66, Návštěva ministra zahraničních věcí

situaci v šedesátých a sedmdesátých letech. Projevovala se v tom stabilizovanost organizace, jejíž fungování nebylo považováno za aktuální problém. Přesto se nepodařilo Varšavskou smlouvu dostatečně vnitřně posílit a dodat jí nové tmelící prvky, jak následně ukázal její relativně rychlý a bezproblémový zánik.

BLR P. Mladenova v PLR, 11.5.1988; *tamtéž*, Pracovní přátelská návštěva W. Jaruzelského, prvního tajemníka ÚV PZRS, v BLR, 30.9.1988; *tamtéž*, Informace o návštěvě předsedy rady ministrů PLR M. Rakowského v NDR, 19.10.1988; *tamtéž*, inv. č. 23, ev. č. 18, Oficiální návštěva předsedu RM NDR v MLR – informace politická č. 23, 13.4.1988; *tamtéž*, Návštěva předsedu Rady ministrů ZSSR Nikolaja I. Ryžkova v MLR, 25.4.1988.